

ԾԻԱԾԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԵԱՑՑ

ԱՄՍՈԳԻՔ

ԿԵՆՅԱԳՈԳՈՒՑ, ԱԶԳԱՅԻՆ ԵԿ ԳՈՂԱՔԱԿԱՆ ԳԻՏԵԼԵԱՅ

ՀԻՆԳԵՐՈՐԴ - ՏԱՐԻ

ԹԻՖ. Թ. — ՍԵՊՏԵՄԲԵՐ — 1860.

ԹԵՐԴԱՌԻՑ

ԻՎԱՐԱՆԻ ԽԱԼԻՔՆԵԱՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱՐԱԴՐԻ.

ՄԱՍԵԱՅԱՂԱԿՆԻ

Ե հ

ՄԻԱԽԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԵԱՅՅ

ՀԱՅԱԿԱՆ ՔԱՂԱՔԱՎԱՐՈՒԹԻՒՆ.

Քաղաքավարութիւն խօսքը սովորութիւն եղեր է ռամկական լեզուիս մէջ բանեցընել մարդաշարութիւն կամ կենցաղաշարութիւն բառերուն տեղը, որ կեշանակեն մարդուս ուրիշներուն հետ վայելուչ եւ քաղցր ու հաճոյական կերպով վարուիլը. բայց մեք կառնումք այս տեղ իւր բնիկ նշանակութեամբը, որ է ընդհանուր վարմունք ըստ օրինաց մարդկային առաքինութեան եւ քաղաքակրթութեան. այսինքն ոչ թէ Գաղղիացոց politesse եւ Ռուսաց ԵՇԽԱՅՈՑ բառերուն տեղը, այլ իբրև ընդհանուր conduite, ուուծութ. վասնզի կուզեմք քանի մը խորհրդածութիւն ընել այս խնդրոյս վրայ՝ թէ մեր ազգը սովորաբար ինչ կերպով կփառուի ուրիշ ազգաց հետ, եւ ինչ կերպով իւր ազգակից եղբարցը հետ: Բայց այժմէն ըստմք ինանգստութիւն սրտի ընթերցողաց թէ մեք շատ հեռու եմք այն պարսաւագէտ բը ծախսնիր բանաքաղներէն որ աչքերնին սրեր

են ընդհանուր ազգիս վրայ միայն պակասութիւն տեսնելու, որպէսզի իրենք իբրև անթերի եւ անստղիւտ անձինք՝ աւելի խրիստանօք եւ զոռողութեամբ առաջ տանին իրենց ծուռ մտքերն ու վնասակար դիտաւորութիւնները: Մեք այս միայն կուզեմք հասկըցընել թէ Հայոց ազգիս մեծ մասին օտար ազգաց հետ վարուելու սովորական կերպը որն է, եւ ուրիշ հայկազն եղբարցը հետ ինչպէս կփառուի:

Գրեթէ հինգնարիւր տարիէն աւելի է որ մեր ազգը իւր ինքնակաց ազգութենէն յուսահատածի պէս, իւր բնիկ հայրենիքէն հրաժարածի պէս, ամենայն փառք՝ յաջողութիւն, վաստակ՝ յառաջադիմութիւն, սէր՝ բարեկամութիւն եւ պաշտպանութիւն օտարներէն կը սպասէ. կատարեալ պանդուխտ եւ նժդին ճամբորդի մը պէս՝ անցնող դարձող ժողովրդոց լեզուն կսովորի, նոցա սովորութիւններուն կը հետեւի, նոցա անոյշ երեսին կկարօտի, նոցա

կերկըցընէ իւր ձեռքը, նոցա կհարցընէ իւր ճանապարհը, նոցա գութը կշարժէ վրան եւ նոցա կընէ իւր շնորհակալութիւնը: Մեզի կերեւնայ թէ մեր ազգին այս յատկութիւնը իրեն նախատինք չիբերեր. վասնզի ոչ թէ իւր աճճանկան պակասութիւնն է, այլ բազմադարեան վիճակին անխորշելի հետեւանքն է. այսու ամենայնիւ հարկաւոր կհամարիմք այս տեղս այս հետեւանքին վնասակարութիւնը քանի մը խօսքով բացատրել:

Ինչպէս ամենայն ազգաց համար; այսպէս եւ Հայոց ազգիս համար վաղուց անցան զնացին այն օրերը՝ յորս կիարծուէր թէ բաւական բազմաթիւ հին ժողովրդի մը կամ ազգի մը աշխարհիս երեսէն բոլորովին վերցուիլը դիւրին բան է: — Ոչ, ինչ ժողովուրդ ըսածդ հասուն ցորենի կնմանի. որչափ ալ անխնայ զարնես հնձես, ամէն մէկ հասկէն մէկ երկու հատիկ կթափթրփի գետինն ու դարձեալ կծրի՝ ձմեռուան սառնամանիքներուն տակը երկար ժամանակ թաղուած մեալէն ետեւ: Ասոր օրինակը կտեսնեմք յայտնապէս նաեւ մեր օրերը Յունաց, Խտալացւոց, եւ զանազան Սլաւեան ազգաց եւ ժողովրդոց վրայ, որոց անցեալ թշուառութիւններն ու տառապանքները մեր ազգին քաշածներէն շատ վար չեն մեար: Եթէ այս այսպէս է, ինչ իրաւամք կարող է մէկը Հայուն ըսել, մանաւանդ արեւելք, թէ դուն ազգութիւն չունիս, ազգ չես, յոյսդ կորէ այսունետեւ ազգային բարոյական յառաջադիմութիւն մը ունենալին, ծախոտէ ժանգուտած լեզուդ, հնացեալ հաւատքդ, հնաձեւ սովորութիւններդ, ուրացիր հայութիւնդ եւ խառնուէ քու չորս բոլորդ գտնուող մեծամեծ ազգաց եւ ժողովրդոց հետ: — Այս, ոչ ոք իրաւունք ունի Հայուն այսպիսի ծուռ խորհուրդ տալու, այսպիսի ցած յորդորանք ընելու. եւ սակայն Հայուն հետ այս լեզուն բրոնզները պակաս չեն. ինչու համար. — վասնզի այս ալ կտեսնեն որ շատ Հայեր իրենք իրենցմէ պատրաստ են՝ գետնառիւծ ըսուած միջատին նման, ինչ հողի կամ ինչ ճիւղի վրայ որ կենան՝ անոնց զոյնն առնելու:

Ինչ զարմանալի տեսարան: Օսմանեան մայրաքաղաքին մէջ Հայեր կտեսնես որ Տաճկաց մեծամեծներէն ամենեւին չես կրնար զանազանել, մանաւանդ քանի որ եւրոպական հագուստի ձեւը հաւասարապէս հրաման է

զործածել Տաճկին ու քրիստոնէին. լեզու եւ խօսուածք, շարժմունք եւ նատուածք, թեթևութիւն եւ ծանրութիւն, երդմունք եւ հայնոյանք, բարեմտութիւն եւ խորամանկութիւն, խոնարհամտութիւն եւ գոռողութիւն, նուատաբանութիւն եւ մեծախօսութիւն, մէկ խօսքով՝ ամէն տեսակ յատկութիւն զրեթէ նոյն եւ հաւասար կտեսնես Տաճկին եւ Հայուն վրայ: Մուսաստանի գլխաւոր քաղաքներուն մէջ կրտեսնես Հայեր՝ թէ քաղաքական եւ թէ զինուրական՝ որ բուն ռուսէ մը հազիս թէ իրենց կերպարանքին զծազրութեամբը կզանազանին. լեզու, շարժուածք, ամէն տեսակ վարմունք եւ մտածութեան կերպ, ամէնն ալ ռուսի նըման: — Մաճառստանի Հայը բուն մաճառէն, Ռւահ-Պուղտանի Հայը բուն երկրացիէն, Լեհաստանինը բուն լեհացիէն, Պարսկաստանի Հայը բուն պարսիկէն եւ այժմու Հեղիկաստանինը՝ անգղիացիէն զանազանելը շատ գժուար բան է: Եւ այս մեր ըսածը ստոյգ կհամարիմք նոյն իսկ Լուսաւորչական Հայուս համար ալ՝ որ դաւանանքով միշտ տարբեր եմք ուրիշներէն. իսկ կաթոլիկ եւ բողոքական Հայերը զաւանանքի կողմանէ ալ օտարաց նմանելով՝ ոչ ապարէն աւելի զարմանք կըներեն դիտողին. վասնզի կաթոլիկին վրայ ովզ չտեսներ շատ տեղ աւելի թեթեւութիւն մը եւրոպական, զոր ինքը բարակութիւն կիարծէ, եւ բողոքականին վրայ շինծու պաղութիւն մը՝ զոր ինքը հեզանոցի քաղաքավարութեան տեղ կրնէ:

Իվերայ այսր ամենայնի մէկ զովելի յատկութիւն մը կայ Հայուն վրայ որ զինքը ուրիշ ամէն ազգերէն ալ կզատէ կրածնէ. եւ է իրեն խոնարհամտութիւնը, հաւատարմութիւնը, ամենուն հետ սիրով եւ քաղցրութեամբ վարուիլը: Միայն Յունաց եւ Վրացւոց զէմ տեղ տեղ ցաւալի հակառակութիւն մը կրցուցնէ Հայը, թերեւս անոնցմէ տեսած հակառակութեանը զդիմանալով. սակայն նոցա հետ ալ դիւրաւ կհաշտուի եւ շատ անզամ կմիաբանի: Տեսնելու բան է Տաճկաստանի Հայը՝ աստիճանաւար կամ իրմէ հարուստ Տաճկին մը առջեւ. ինչպէս մինչեւ զեաին կիտնարհի, եւ դիտելու արժանի պատկառանօք կհամբուրէ. նորա հանդերձին քանացը կամ բազմոցին ծոպերը, եւ այն՝ սովորաբար առանց կեղծաւութեան, թէպէտեւ յայտնապէս զիտնայ այն Տաճկին իրմէ շատ պակաս արժանաւորութիւն

ունենալը։ Նոյնպէս քաղաքավարութեամբ եւ խոնարհութեամբ կվարուի պարսկին, ուսւին, լեհացւոյն, խոալացւոյն, գաղղիացւոյն, անգղիացւոյն եւ ուրիշ ամենայն ազգաց եւ ժողովրդոց հետ, մինչեւ Թաթարին եւ Քիւրտին, Զերքեղին եւ Հրէին հետ անզամ։

Հարկ է արդեօք հարցրենել թէ հապա թնչպէս կվարուի Հայը Հայուն հետ։ — Տեսնք էք այնպիսի մարդիկ որ իրենց տեհեն դուրս ամեն մարդու հետ ամենայն սիրով, հեղութեամբ, հիւրասիրութեամբ եւ քաղաքավարութեամբ կվարուին, իսկ իրենց ընտանեացը մէջ մէկմէկ առիւծի կնմանին, բանի չհաւնող, նեղսիրտ, կանչուրուսող, խոժուադէմ, անխնայ, համարձակախոս... Մեր Հայ ազգին մէջէն շատ մարդկանց իրենց ազգակցացը հետ ունեցած վարմունքն ալ արդեօք այնպիսի մասնաւորաց վարմունքին նման չէ։ Հապա թնչէն է որ մէկ Հայ մը մէկալ Հայուն չհաւնիր ամենեւին. հաւնիլը մէկդի թողումք, ձեռքէն եկած վնաս ալ կշանայ ընել անոր. ինչէն է որ ազգին չունեցած պակասութիւնները կղնէ վրան, կամ թէ ունեցած փոքր պակասութիւնները չափազնց կմեծցրեն. ինչէն է որ չամընար նաեւ օտարաց առջեւ գէշ խօսելու իւր ազգին եւ ազգայնոցը վրայ. ինչէն է որ Հայերը անմիարան են կիւնչէ անդադար, ու միշտ ինքն է առաջին երկառակութիւն ձգողը ազգին մէջ. ինչէն է որ Հայերը նախանձու ու հակառակնդ են կպոռայ, ու ինքը նախանձէն պայթելով՝ ամեն տեսակ կոփւ եւ հակառակութիւն կտերմանէ ամէն տեղ. ինչէն է որ կաղաղակէ անդադար թէ Հայերը ողէն են՝ զիտենց յարզը չեն ճանչնար, եւ ինքը իւր թանձը տգիտութեանը եւ ազգային հանգամանաց անտեղեակ լինելուն ամենեւին չեայիր. ինչէն է որ ազգային հողի, ազգային կրուրին, ազգային լուսաւորուրին կպահնաշէ ամենէն՝ մինչդեռ ինքը զուրկ է ամենեւին յազգային հոգւոյ, յազգային կրթութենէ եւ ամեն տեսակ լուսաւորութենէ։

Այս սոսկալի պակասութեան մի միայն պատճառ կտեսնեմք մեք, ինչպէս որ առաջ ալ լիշեցինք, մեր ազգին մէջէն շատին իրենց ազգութենէն անվայել եւ անիրաւ կերպով յուսահատած լինելը. որով ամեն մարդ ինքզինքը միայն կտեսնէ, ինքզինքը միայն ինոզայ, եւ ինքզինքը լաւ հոգալու համար՝ թէպէտ օտար ազգաց հետ վայելու քաղաքավարութեամբ

կվարուի, բայց իւր ազգակիցներուն ինքզինքը այնպէս անկարու կիամարի՝ ինչպէս որ իրենները անկարու կմանշնան իրենք զիրենք անոր։ Քակուած ժամացուցի մը կտորներուն կմասնին այսպիսի ազգայինք. միայն վարպետ ժամագործը կրնայ տեսնել թէ այն մաճը ու խոշոր՝ ծուռ ու շիտակ՝ ցիրուցան կտորներով ինչպէս կարելի է այնպիսի բարոյական ժամացոյց մը կազմել որ զրեթէ ոգի առնու կենդանանայ, եւ ժամագործին դիտաւորութիւնը նշութեամբ կատարէ. իսկ ժամացուցին խրաֆանչիւր բարոյական կտորները մէկզմէկ պակասաւոր միայն կտեսնեն. մէկը միւսին ծուռ կրսէ, միւսն ալ ուրիշին կեռ. անիւր զապանակին վրայ կըարկանայ, զսպանակը՝ շղթային, շղթան՝ զինքը լարող բանիքին։ Քանի որ այս մեր բարոյական ժամացուցին կտորները այս վիճակիս մէջ են՝ միթէ կարելի է յուսալ որ մեք մեր վրայ ալ հաւկրնամք թէ իննեւտասներորդ դարուն մէջ ենք, ինչպէս որ ուրիշներուն վրայ յայտնապէս կըտեսնեմք ու կրզմայիմք։

Փոխեմք ուրեմն այս մեր այժմու հայկական քաղաքավարութեան երկրորդ մասին ընթացքը. այսինքն օտարաց հետ դարձեալ խոնարհութեամբ, հեղութեամբ, սիրով, հաւատարմութեամբ վարուիմք, բայց եւ մերայնոց հետ արհամարհանօք, նախանձու, հակառակութեամբ վարուելին ետ կենամք։ Այս լաւ պէտք է զիտեամք, որ եթէ այն մեր հաւած օտարներն ալ մեզի պէտ իրարու չհաւնիին, իրարու վրայ նախանձէին, իրարու դէմ հակառակութիւն ընելին, ոչ երբէք կրնային այն յառաջադիմութիւնն ունենալ՝ որով մեզի իրաւամբ նախանձէլի եղեր են։ Թէ բնական խելքը, եւ թէ Աստուածաշունչ սուրբ զիրքը կվկային ու կտորեցրեն մեզի թէ որ եւ իցէ մարդկային ընկերութիւն. թէ մեծ եւ թէ փոքր՝ զանազան անհաւասար անզամներէ կըարկանայ, եւ ոչ թէ հաւասարներէ։ Քնարին ալ ներդաշնակութիւնը ոչ ապաքէն թելերուն անհաւասար՝ բայց համաձայն կերպով շարուածքէն է։ Միթէ ամեննեքեան առաքեալք իցեն, կզոչէ սուրբն Պողոս. միթէ ամեննեքեան վարպետք իցեն, միթէ ամեննեքեան մարգարտանայցնն ու մամեմն ինոզային տուեալ է բան իմաստութեան, այլում բան զիտութեան ըստ նմին Հոգւոյ, այլում ազգք լեզրւաց,

„այլում թարգմանութիւն եկուաց, այլում մար-
„գարէութիւն . . . այլ զայս ամենայն յաջողէ
„մի եւ նոյն Հոգի, եւ բաժանէ իրաքանչիւր
„որպէս եւ կամի“ (*): Այս գեղեցիկ բողոքը
կարծես թէ շատերուն ականջին ջրի ձայն կու-
զայ, եւ ձեռին զայ նկ ամէն Հայ՝ կաթողիկոս
պիտի լինի, ամէն Հայ՝ պատրիարք, ամէն Հայ՝
առաջնորդ, ամէն Հայ՝ ամիրայ, ամէն Հայ՝
արուեստագէտ, ամէն Հայ՝ մատենագիր, ամէն
Հայ՝ օրագիր հրատարակող, ամէն Հայ՝ գերա-
գոյն ժողովի անդամ, ամէն Հայ՝ յառավարող,
եւ ոչ ոք կառավարեալ . . . : Այս հոգին ազ-
գի մը մէջ եթէ տիրէ ու չվերնայ, միթէ կա-
րելի է յուսալ որ ազգային ընկերութեան շեն-
քը հաստատուն հիման վրայ շինուի ու բար-
ձրանայ: — Ոչ բնաւ: — Բաբելոնի աշտարա-
կին նման շենքեր, այսինքն մանր մանր ըն-

կերութիւններ ու ժողովակներ թերեւս կձեւա-
նան տեղ տեղ. բայց իրարու խելքին չհաւ-
սիլը, իրարու լեզուն չհասկընալը շուտով կը-
խափանեն այնալիսի աշխատանքները, եւ օ-
տարաց՝ եւ նոյն խև հայկազն եղբարց սու-
լըլու եւ շշելու եւ ծափ զարնելու աղաղակէն
կլործանին ու հիմնայատակ կրանդուին այն-
պիսի շինուածքները:

Եթէ սովորիմք գէթ այնպէս քաղաքավարին
մեր ազգայնոց հետ՝ ինչպէս որ կվարուիմք
օտարաց հետ, կամ գոնէ այնու մարդստվա-
րութեամբ զրբ կապանաջեմք մեր զաւկըներէն
եւ աշակերտներէն, տարակոյս չունենամք թէ
մեր ազգային բարոյական ընկերութիւնն ալ
շուտով կձեւանայ, կհաստատուի եւ առաջ
կերթայ ուրիշներուն պէս:

ՀԱՅՈՒԹԻՒՆ, ԵՒ ՄԻՒԹ-ԱՐԵԱՆՑ ԿԱԹՈԼԻԿՈՒԹԻՒՆԻ.

Դ.

Մինչդեռ կմտածէինք թէ արդեօք Միփ-
թարեանք ինչ կաթոլիկութեան նշան տեսեր
են կամ ուզեր են տեսնել չորս վարդապե-
տաց հայութեանը մէջ, եւ առա յանկարծ հա-
սուա ձեռքերնիս ոռուերէն կցկոտուք գրուածք
մը՝ անտարակոյս նոցա հեռաւոր կամ մեր-
ձաւոր փշմամբը շարազրուած՝ այնպիսի Հայու-
ձեռքով որ կրօնի կողմանէն նախանձայոյզ լու-
սաւորչական մը կերեւի՝ մեզ զրեթէ բոլորդին
անձանօթ, բայց Խուսաստանի Հայոց դիւրա-
ծանօթ, իբրեւ այնպիսի ցած եւ ազգատեաց
Հայ մը որ ամէն բան, եւս եւ իւր խիզճը՝
կրօնն ու ազգութիւնը, անձնական շահուն,
նախանձուն եւ ամբարտաւանութեանը կզոնէ: Այս
գրուածքն է գոռոզ եւ կոկոզաքան դա-
տաքննութիւն մը այն „Վարդավետարանին
ուղղափառ հաւատոյ Հայաստանեայց եկեղե-
ցոյ“ որոյ տպազրութեան պատմութիւնը
նախընթաց յօդուածին մէջ զրինք համառօտիւ:

Մեք, որ ինչպէս ըսինք՝ այն դատաքըն-
նութեան հեղինակը լաւ ճանչնալու դժբաղդու-
թիւնը չունիմք, նախ եւ առաջ ասոր զար-
մացանք թէ ինչու համար հայերէն շարա-
զրուած, ու մասնաւորապիս Տամկաստանի
Հայոց համար տպազրուած փոքրիկ քրիստո-
ւականի մը դատաքննութիւնը ոռուերէն ե-

ղեր է . . . : Եւ այս մեր զարմանքը փարատելու
համար բաինք թէ ասոր պատճառ՝ կամ հեղի-
նակին հայերէնի տգիտութիւնն է, եւ կամ ի-
րեն սրտին չարութիւնն է: Եթէ տգիտութիւ-
նըն է, ըսինք, այսինքն հայերէն չգիտնան
է, ինչպէս համարձակեր է՝ հայերէն շարա-
զրուած զրքի մը քննաբանութիւն ընել. եւ
եթէ ըրեր է, ինչ յարգ՝ ինչ արժէք կրնայ ու-
նենալ այն քննաբանութիւնը Խուսի կամ
Հայու մը առջեւ. մանաւանդ երբոր այնպիսի
նիւթերու վրայ է քննաբանել ուզած զիրքը՝
որոյ ամէն մէկ բառը հայերէնին մէջ իրեն
սեպիական միջդ նշանակութիւնը պիտի ու-
նենայ: Խոկ թէ որ սրտին չարութիւնն է՝
պատճառ, այսինքն այն է միտքը որ Խու-
սաց առջեւը քաջ աստուածաբան երեւայ՝
իւր ազգին կամ եկեղեցւոյն աստուածաբա-
նութիւններն ու քրիստոնեականները դատելու
դատապարտելու կարող, կամ թէ այն Վար-
դավետարանին հեղինակը Խուսաց տէրու-
թեան առջեւը կասկածելի ընէ, ըստ ցանկու-
թեան Միփթարեանց, դարձեալ ինչ ոյժ, ինչ
արժէք պիտի ունենայ այնպիսի գրուածքը
ազգակը Հայու մը կամ իմաստուն Խուսի մը
առջեւ: Բայց այս մեր տարակոյսը մէկ խօս-
քով փարատեց բարեկամին մէկը, երբ ըստ

թէ ես որ այդ գրուածքին հեղինակը լաւ կմանաշեմ՝ կարող եմ վկայել թէ նա ինչպէս շատ բանի մէջ՝ այսպէս նաև այս նիւթիս մէջ, տգիտութիւնն ու չարութիւնը իմիասին կրանեցրնէ. տգիտութիւնը իրեն ազ ձեռքին զէնքն է, չարութիւնը ձախ ձեռքին, եւ ինքը անուանի իմաստակ է: Եւ յիրափ. գրուածքին որ խօսքն ալ կարդաս, տգիտութիւնն ու չարութիւնը մէջը յայտնի կտևնես, եւ իմաստակութեան գոյնը ամէն տեղ:

Մեր ձեռքը հասած կցկոուր գրուածքը ձեռագիր է. ըսել է թէ ծակամուտ՝ խաւարաշրջիկ է, տպած գրքի մը իրաւունքը չունի, ըստ տեսնելու արժանաւորութիւն չունի որ արժանի տեսնուի նաև հրապարակական կանոնաւոր քննութեան. բայց որովհետեւ մէկ կողմանէ Միփթարեանց թուրը կրաշէ հեղինակին դէմ, եւ միւս կողմանէ Միփթարեանց կարույկուրեանը նման կարույկուրին մը կուզէ տեսնել նորա գրուածքին մէջ, մեք ալ երկու ծախիքը մէկ ընեմք. այսինքն այն գրուածքին զիխաւոր տգիտութիւններն ու չարութիւնները զուրս հանելով, Միփթարեանց կաթոիկութեան ինչ լինելն ալ ցուցընեմք, եւ Վարդապետարանին մէջ այնպիսի կաթոիկութիւն ամենեւին զգտնութիւր ապացոյցներով հաստատեմք՝ համաձայն պատկառեի վճռոյ Հոգեւորական ժողովոյն Կոստանդնուպօլսոյ:

Իմաստակ քննաբանը ահազին քաջութեամբ կյարձակի նախ Վարդապետարանին ոճոյն եւ բովանդակութեանը վրայ ընդհանրապէս. „Այս դասատեարը ինքզինքը կեներկայացընէ: „(կրսէ.) օրինակ յորդուրեան, ամէն տեսակ զըր: „րութենէ: զուրկ լինելու, սահմաններու ան- „ձղութեան, իմաստից բացատրութեան մէջ „անհնետեանք լինելու, եւ մերջապէս՝ ինքնա- „կամ մեկնաբանութեան այն խնդրոց՝ որ „արդէն որոշուած են ինարց եկեղեցւոյ, եւ „ընդունելի են ամենայն քրիստոնէից իբրեւ „առածք“:

Այս կոկողաբան յառաջաբանութիւնը լսողը արդեօք իսկոյն կարծիք չը ներ թէ իմաստակ հեղինակը՝ ով ոք եւ իցէ, անշուշտ նոր Տոն-Քիշոթ մը պէտք է լինի՝ զաղացքին թեւերը աւազակներու բազմութեան տեղ զը- նելով՝ խոշոր խոշոր շարժմունքներով դէպ ի ազ ու ձախ թուր շողացընող: Ապա թէ ոչ, ուր կմնան Կոստանդնուպօլսոյ սրբազն Պատրիարքին եւ Հոգեւորական ժողովոյն այն Վարդապետարանին տուած զովեսները. ուր կը- մնայ նոցա վճռելը թէ ուղղափառական է ա-

նոր վարդապետութիւնը՝ մինչդեռ — այդ կրիսիկոսին խօսքին նայելով — ամենայն յրիս- տնիկից իբրեւ մէկմէկ առածներ ընդունելի խըն- դիրներուն ինքնակամ մեկնութիւններ տուեր է Վարդապետարանին հեղինակը, եւ հետեւա- բար նոր աղանդ մը հնարեր է՝ ամենայն յրիս- տնիկից հաւատացածէն ալ դուրս:

Վարդապետարանին լեզուն յորին է եղեր. անա յայտնի ապացոյց մեր յանդուզն քննչին հայերէն չգիտնալուն, կամ գէթ Պօլսոյ աշ- խարհաբառը (ըրով գրուած է Վարդապետա- րանը) ամենեւին չհասկընալուն. այնունետեւ ինչ ստուգութիւն՝ ինչ ձղութիւն կրնաս վիճուել իւր ըրած քննաբանութեանը, կամ ինչպէս որ այդ իմաստակները կըսեն՝ կրիսի- կային մէջ: Զարժանալի բան է քանի մը տա- րուընէ իվեր Խուսաստանի յանի մը Հայոց մէջ երեւցած տեսարանը: Առանց հայկաբա- նութեան շուքն անգամ ունենալու՝ փափաք մը ունին յաջ հայկաբան ըսուելու. կելլեն այ- լանդակ ոներով գրաբառ տետրակներ կշա- րադրեն, կտեսնեն որ հասկըցող չկայ, — վասն զի իրենք ալ չեն հասկընար գրածնին — , կղառնան աշխարհաբառ գրողս կլինին, ըսե- լով թէ գրաբառը նեցած՝ ժանգոտած՝ աղքատ՝ անպիտան լեզու մի է. կտեսնեն որ իրենց աշխարհաբառը գրաբառէն ալ աւելի անհա- կանակի եղաւ, կելլեն հայերէնը բոլորովին մէկդի կղենն ու կսկսին օտար լեզուով շա- րադրել իրենց գրուածքները, եւ կպարծենան որ իրենք, եւ միայն իրենք ազգասկ են. ո՞ւ ազգասիրութիւն, ինչ պակասութիւններու շըն- չոց դարձեր ես:

„Ամէն տեսակ դրուրենէ (սիսթէմայէ) զուրկ“ է եղեր Վարդապետարանին բացատրութեան կերպը: Իմաստակութիւն, իմաստէ զուրկ մե- ծախօսութիւն եւ հակասութիւն. ապա թէ ոչ, ինչ է հապա քանի մը տող վերջը դարձեալ իրեն ըսածը թէ „Այս դասատեարին մէջ հին կտակարանին պատմութիւնը, ընդհանրապէս քրիստոնէական եկեղեցւոյ զիխաւոր վարդա- պետութիւնները, եւ յատկապէս Հայաստա- նաց եկեղեցւոյ զիխաւոր վարդապետութիւն- ները իմիասին բացատրուած են“: — Թէ որ այդպէս է, միթէ այդ եւս մէկ դրուրիւն (սիս- թէմա), եւ զովելի դրուրիւն մը չէ: — Ոչ. իրեն դարձական (սքոլաստիկեան) չորասիրութեանը առջեւ, այս խորհրդով բռնուած ոճը՝ խառնուց է եղեր եւ ամայկամ. վասնզի այսպէս կրսէ. „Քիչ մը հեռուն կընշմարեմք յայնմ իսանուրդ մի այդ վարդապետութեանց, նոր կտակա-

„հանին պատմութեանը հետ. բայց զմեզ ան-
„հաւատայի կերպով տակնուվրայ ընողը՝ այն
„համաւոր խանգարումն է վարդապետութեանց
„հայկական եկեղեցւոյ, հանդերձ քաղաքանօֆ
„կաթողիկական գոյն տալրւ նոցա“։ Դիտմամբ
մանր գրով դրինք այս խօսքին մէջ համաւոր
եւ քաղաքանի բառերը՝ իբրև նոր ապացոյց մեր
իմաստակին չարամտութեանը. որովհետեւ
գրքուկին խօսքերը ձգեր, ու հեղինակին դի-
տաւորութիւնն ու քաղաքանի դատաստանի տակ
կրաշէ, իբրև նոր կրօնաքննիչ՝ արժանի ա-
շակերտ ճիզվիթերու եւ Միփթարեանց։ —
Ճարկ է արդեօք միտքդ ձգել, ով բարեմիտ
Լուսաւորչական ընթերցող, թէ այդ անանուն
իմաստակը իրեն ամենայն սրատեսութեամբը
հանդերձ ուրիշ պակասութիւն չէ զոտած Վար-
դապետարանին մէջ՝ բայց եթէ քաղաքանի մը
կաթոլիկական գոյն կամ ներկ տալրւ անոր
(*εκελαπίε* որդառած եմ կօլորիտ կատոլիչեական)։
Բայց քիչ մը կեցիր. կտեսեն որ այս կրօնա-
քննին բանաքաղին ոչ միայն աշքը այնպէս
ուուր է որ հեղինակին քաղաքանին ալ կտեսեն,
այլն հոտառութիւնը այնչափ ուուր է որ այն
քաղաքանին հոտն անգամ կառնու եւ կճանշնայ
որ կաթոլիկական խմորի հոտ կայ մէջը։ Եթէ
չես հաւատար, մտիկ ըրէ. „Գաբրիէլ Վար-
դապետը հարկ համարեր է աւելցընել իրեն
դասատերին ամենայն բացասական որակու-
թիւններուն վրայ (օրուառենում կաշտամամբ)
— (ինչ կրսես այս սքոլատիկեան իմաստա-
կութեան գարշահոտութեանը . . .) երեւելի
չափ մը, ինչպէս որ կրսեն Հարք եկեղեցւոյ,
կարողիկական խմորոյ“։ Բացասական որա-
կութիւնները մեք իրեն սեպհական կճանշ-
նամք եւ իրեն կթողումք, իբրև սեպհա-
կան յատկութիւն տղէտ եւ չարամիտ իմաս-
տակաց. բայց այս կիարցընեմք թէ եկեղեցւոյ
որ Հայրը, կամ թէ որ եկեղեցւոյ Հարքը գոր-
ծածեր են երբէք այդ անառունի ոճը կամ խօսքը
թէ երեւելի չափ մը կարողիկական խմորոյ (չպա-
տելիուց ազու կատոլիչեական չափանութեան չափա-
կան անգամ անգամ աղէկ զի-
տեն՝ թէ ատոր նման խօսք մը Պօղոս առա-
քեալն ըստ է, այսինքն թէ „Փոքր մի զան-
գուած զամենայն զանգուածն խմորէ“ (Ս.
Կորնթ. ե. 6). բայց ոչ ապաքէն այդ խօսքը ի-
րեն պէս ինքնակոչ աստուածաբաններուն հա-
մար ըստ է սուրբ առաքեալը, որ իրենց նա-
խանձուվը եւ ամբարտաւանութեամբը թթուած
ուուած փքացած՝ կուզեն իրենց զիսէն վեր
վարդապետութիւնները ընել. իրենցմէ վեր ոչ
պատրիարք ճանշնալով, ոչ եպիսկոպոս, ոչ

վարդապետ եւ ոչ հոգեւորական ժողով։ Խոկ
եթէ կարողիկական խմոր ըստով՝ այդ նոր եկե-
ղեցւոյ մը նոր հայրը այն կիմանայ, ինչ որ Տէրն
մեր կյիշէ աւետարանին մէջ ու կըսէ մեզի
թէ „Զգոյշ լերուք ի խմորոյ Փարիսեցւոցն, որ
է կեղծաւորութիւն“ (Պուկ. մԲ, 1), մեք այս
խմորը յայտնապէս կտեսնեմք իրեն հետա-
գայ կեղծ եւ ամենասուս խօսքին մէջ. „Լիա-
„կատար արհամարհութեամբ լուսաւորչական
„հայ եկեղեցւոյ վարդապետութեանցը, անոր
„եկեղեցականացը, անոր աշխարհական ան-
„դամոցը, նա (Գաբր. Վարդապետով) իւր դա-
„սատետրին մէջ կըերէ կաթոլիկ եկեղեցւոյ
„վարդապետութիւնները, միտքը այնպէս զր-
„բած, ինչպէս որ հարկ է կարծել, թէ Լու-
„սաւորչական Հայոց մէջ անհատ մը (ոռու-
„բուցում ! ! !) չգտնուիր՝ որ կարող լինի իւր
„եկեղեցւոյն իրաւանցը պաշտպան կենալ“։

Նախրնթաց յօդուածին մէջ Վարդապետա-
րանին շարադրութեանն ու տպազրութեանը
պատմութիւնը կարդացողը՝ խկոյն կիակր-
նայ թէ ով է Լուսաւորչական Հայոց եկեղե-
ցւոյն եւ անոր եկեղեցականացն արհամարհողը.՝
Վարդապետարանին հեղինակը թէ անոր ի-
մաստակ դատաքննիչը։ Թէ որ դա զնէ այն-
չափ պատիւ եւ պատկառանք ընծայէր Հայ-
աստանեաց եկեղեցւոյ եկեղեցական իշխա-
նութեանը՝ որքան որ Վարդապետարանին հե-
ղինակը ընծայէր է Կոստանդնուպօլսոյ սրբա-
զան Պատրիարքին եւ Հոգեւորական ժողո-
վոյն, ոչ ապաքէն փոխանակ իրեն դատա-
քննութիւնը ուուսերէն զրելու, եւ Ռուսաց ու
ուուսանայոց մէջ զաղտագողի տարածելու,
հայերէն կզրէր կրցածին չափ, եւ ուղղակի Ս.
Էջմիածնայ Սիւննոգոսին կամ Վեհափառ Կա-
թողիկոսին կյուղարկէր ու նոցա դատավլճ-
ոյն կապատէր։ Անա քեզ ուրեմն նոր ապա-
ցոյց մեր իմաստակին չարամտութեանը։ —
Բայց ինչ օգուտ զիտեր է արդեօք նա այս
սուս զրպարտութիւնը վարդապետին վրայ
ձգելէն, եթէ ոչ հաճոյական ծառայութիւն մը
ընել Միփթարեանց (որոց անուանեալ Ճեմա-
րանին անուամ զրուելու յիմարական բաղան-
քը ունեցողներէն մէկն ալ ինքը կերեւի), ա-
տելի եւ կասկածելի ընել ուզելով Գաբրիէլ
Վարդապետը ազգիս եկեղեցական իշխանա-
ւորներուն։

Մակայն ուրիշ զիտելու արժանի խօսք մի
ալ կայ այս զրպարտութեան մէջ. Գաբրիէլ
Վարդապետը արհամարհութեամբ վարուեր է
եղեր Հայաստանեաց եկեղեցւոյ աշխարհական
անդամոցը հետ։ — Երբ, ուր, որ զրուածքին

մէջ: Միթէ անով որ Վարդապետարանին քըն-նութիւնը աշխարհականաց դատաստանին տակը չէ ձգած: Դնեմք թէ յանցանք կամ պակասութիւն կարենար համարովիլ իրեն (Վարդապետարանին շարադրութեանն ու տպագրութեանը պատմութիւնը չզիտղողներուն առջեւ) որ ինքը Առուստանի մէջ գտնուելով, եւ Առուստանի Հայոց Վիճակի մը Առաջնորդ, իրեն Վարդապետարանը Տաճկաստանի Հայոց Պատրիարքին եւ Հոգեւորական ժողովոյն յուղարկեր է իրատաքննութիւն, եւ ոչ Ս. Էջմիածնայ Սիւնեհողոսին կամ Վեհափառ Կաթուղիկոսին. եւ ի Փարիզ տպագրեր է 1858-ին, եւ ոչ ի Մոսքուա կամ ի Տփիսիս կամ յԱմտէքիսան. եւ ասով ցուցուցեր է (իրեն խելքովը) լիակատար արհամարհութիւն (ոլունաց ունակութեան առաջական անդամոցը ինչնի ցուցուցեր է այդ արհամարհութիւնը, Վարդապետարանին որ երեսը, որ խօսքին մէջ: Ա՞չ ապաքէն տեղն է այդ իմաստակին իւր թրովը իւր գլուխը կտրելու պէս՝ սքոլաստիկեանց միւս առածը կրկնել իրեն ու ըսել. „Որ յոյժ ցուցանէ՝ ոչինչ ցուցանէ“. այսինքն ով որ ստախօսութիւն կամ չափազանցութիւն մը կխառնէ իւր խօսակցութեանը մէջ, բոլոր խօսքին ալ ոյժը կկորսընցընէ:

Բայց մեք կտեսնեմք որ իմաստակ դատաքննիչը այն խօսքով ուրիշ զիտնալու հարկաւոր բան մը կցուցընէ մեզի. եւ այն խօսքը նույնական առաջին մէջ առիւծի մորթ հազած մեջ կտեսնեմք:

ՏԱՄՆ ԿԱՆՈՆԻՔ ՃԵՖԵՐԱԾԱԿԱՆԻ.

ՃԵՖԵՐԱԾԱԿԱՆԻ անզիմիացին Միացեալ Նահանգաց երրորդ նախագահն եղած էր, եւ հոչակաւոր ֆրանքին մեծ բարեկամն էր: Սա այլ եւ այլքաղաքական եւ իմաստասիրական գրուածներ թողած է, յորս են նաև հետագայ տասն կանոնները: Ինքը մեռաւ 1826-ին, եւ յիշատակը հայրենակցացը սրտին մէջ կենդանի մնաց մինչեւ հիմա:

Ա. Այն բանն որ այսօր կրնաս ընել՝ վաղուան մի ձգեր:

Բ. Այն բանն որ դուն կրնաս ընել՝ ուրիշի ընել մի տար:

Գ. Նահելէն առաջ ստակդ մի վատներ:

Կենդանւոյն ականջներուն կնմանի. վասն զի յայտնի կցուցընէ թէ ինքն ալ ոչ թէ եկեղեցական է եւ աստուածաբան, ինչպէս որ ուզեր է ձեւանալ, այլ հասարակ աշխարհական մի է՝ իւր կարծեօքը միակ պաշտպան իրաւանց Հայաստանեայց եկեղեցւոյ: Իրաւունք չունենք ուրեմն մեք ալ կարծելու թէ այս գրուածքն ալ այն բանի մը աշխարհականներէն մէկունն է՝ որ իրաւցընէ լիակատար արհամարհութեամբ Հայաստանեայց եկեղեցւոյ եւ եկեղեցականաց, իրենց շաղփաղի գրուածքներուն մէջ մերթ իրենք զիրենք վարդապէս կանուաննեն յանդգնաբար, եւ մերթ ազգիս եկեղեցականներուն ամէն տեսակ նախատինք կուտան՝ Միխիթարեանց փշմամբը եւ հոգլովը. ոչ ազգային կաթուղիկոսական աստիճանէն պատկառելով, ոչ եպիսկոպոսական պատիւն, ոչ վարդապետականէն եւ ոչ քահանայականէն: Այն, այն, ունիմք նաև մեք լիակատար արհամարհութիւն, բայց այդպիսի յանդուգն աշխարհականաց համար միայն պահներ եմք զայն. ուստի եւ անպատութիւն կհամարիմք մեզի դոցա ամէն շաղփաղիութեանցը մի առ մի պատասխան տալ:— Եւ եթէ յաջորդ յօդուածներուն մէջ իրենց իմաստակութիւններն ալ շրեմք եւ հերքեմք, ինչպէս որ պիտի ընեմք, մեր միտքը ամենեւին իրենց հետ խօսիլչէ, այլ միայն Միխիթարեանց կաթողիկութիւնը պարզ ցուցընել, եւ Վարդապետարանին մէջի խօսքերուն՝ նոցա ըրած վարդապետութենէն որքան հեռու եղածը հրապարակել ազգայնոց առջեւը:

Դ. Աժան է ըսելով՝ մի գներ այն բանը որ քեզի անօգուտ է:

Ե. Փառասիրութիւնն ու հպարտութիւնը մեզի աւելի վնաս կրերեն քան թէ անօթութիւնը, ծարաւն ու ցուրտը:

Զ. Քիչ բան ուտենաւու վրայ ոչ երբէք կըզդամք:

Է. Միրով եղած բանէն մարդ չյոզնիր:

Ը. Քանի քանի անզամ արտմեր եմք երեւակայեալ թշուառութեամբք որ ոչ երբէք հանդիպեր են:

Թ. Ամէն բանին միշտ աղէկ կողմը առ:

Ժ. Թէ որ բարկացած ես՝ խօսելէն առաջ մէկն մինչեւ տասը համրէ. իսկ թէ որ սատիկ կիրք ելած ես, մինչեւ հարիւր համրէ:

ՀՈՌՎԱՅ ՊԱՊԵՐՈՒՆ ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ԵՒ ԱՇԽԱԲՀԱԿԱՆ ԻՇԽԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

Գ.

Քրիստոնէութեան առաջին դարերուն մէջ ընդհանրական Եկեղեցւոյ արտաքին կառավարութիւնը հինգ զիսաւոր Պատրիարքութեանց ձեռքն էր: Սոցա մէջ ամենէն պատուաւորը Երուսաղեմայ պատրիարքը կիսամարուէր, որովհետեւ Երուսաղեմի Եկեղեցին մայր ամենայն Եկեղեցեաց կըսուէր՝ իբրեւ պուտր Միոնի, բաղայ մէծի արքայի, եւ իբրեւ Եկեղեցի հիմնեալ յառաջ քան զայլ յամենայն առափելոց միանգամայն: Ասիոյ միւս կողմերուն պատրիարք՝ Անտիոքայ պատրիարքն էր, Եղիպտոսի եւ ուրիշ քանի մը Երկիրներու, Աղեքսանդրիոյ պատրիարքը, եւ արեւմտեան Երրոպայի Հռոմիայ պատրիարքը. չորրորդ դարուն սկիզբն ալ Կոստանդնուպոլսոյ պատրիարքութիւնը ձեւացաւ, որոյ իշխանութիւնը արեւելեան Եւրոպայի վրայ կտարածուէր:

Իններորդ դարուն մէջ, երբոր Հռոմիայ պապերը աշխարհական իշխանութիւնը ձեռք առած՝ բոլոր աշխարհիս Եպիսկոպոսներուն ու թագաւորներուն վրայ տիրապետելու ետեւէ եղան, միւս զիսաւոր պատրիարքական աթոռները նոցա ապօրինաւոր պահանջմանը չուզեցին հնազանդիլ. եւ այն ժամանակէն սկսաւ արեւելեան եւ արեւմտեան Եկեղեցիներուն իրարմէ բաժնուիլը, որ մետասաներորդ դարուն մէջ բոլորովին որոշուեցաւ. ուստի եւ Հռոմիայ Եպիսկոպոսը յանդգնեցաւ հերձուածող անունը տալու այնունետեւ Կոստանդնուպոլսոյ, Անտիոքայ, Աղեքսանդրիոյ եւ Երուսաղեմայ պատրիարքներուն: Այն բաւական չէր. Հռոմիայ Եպիսկոպոսները միւս պատրիարքներուն հետ այնունետեւ ամեննեփն կապակցութիւն մը չունենալով, համարձակեցան իրենց խելքէն իրենց համար նոր Եկեղեցական իրաւունք մը հնարելու՝ որով իբր թէ հարկ էր որ բոլոր աշխարհիս տիրապետէին. եւ այս սուտ իրաւունքը տարածեցին ամէն տեղ՝ շատ մը սուտ ու շինծու պապական կոնդակներով, որոց մէկն է նաեւ մեր ազգին մէջ մտած անուանի Դաշնան բուրքը:

Այն ժամանակն էր որ Խաչակիրները արեւելք արշաւեցին: Սոքա իբրեւ հաւատարիմ արքանեակք Հռոմիայ՝ ամենայն հակառակութիւն ըրին արեւելեան քրիստոնէից, եւ զա-

նոնք հերձուածողի տեղ զնելով կչարչարէին: Միայն մեր Կիլիկիցի Հայոց քիչ մը անոյշ երես ցուցուցին՝ զանոնք որսալու մտքով, եւ իրենց սուտ կոնդակներուն նման մէկ կոնդակ մըն ալ շինելով՝ կամ տգկու ու միամիտ լատինակայ աբեղայի մը շինել տալով, տարածեցին մեր ազգին մէջ, իբր թէ այն դաշնագիրը լինէր որ սուրբ Լուսաւորիչն մեր եւ Տրդատ թագաւորը հաստատեր են սրբոյն Սեղբեստրոսի եւ մեծին Կոստանդիանոսի հետ, եւ որով՝ սուրբն Գրիգոր բոլոր արևելյաց զլուխ եւ պատրիարք դրուած կլինի, ինչպէս որ Սեղբեստրոս արեւմտից, որ եւ միանգամայն ինքզինքը կանուանէ ինքնազլուխ պոտապայ Հըռովմայ եւ ամենայն աշխարհի: Յայտնի նշան Դաշնան բորբոք (գոնէ այժմ գտնուած օրինակներուն) կեղծ եւ շինծու քան լինելուն, ինչպէս որ պիտի ցուցընելք նաեւ առանձին գրուածքի մէջ, ուրիշ անտարակուսելի նշաններն ալ դուրս ցատքեցընելով:

Հոս այսքանը միայն ըսեմք որ պապերուն աշխարհական իշխանութիւնը, եւ անով բոլոր աշխարհիս տիրելու միտքը՝ իբրեւ ինքնազլուխ պոտապայ եւ համանական հզօր ընդ ամենայն շինելու՝ սկսաւ 755-ին, այսինքն մեր Լուսաւորչէն ու Սեղբեստրոսէն ալ 400 տարի ետքը: Այն տարին Լոմպարտացիք Հռովմ քաղաքքը պաշարած լինելով, Խոեփանոս պապը Գաղղիոյ Պեպինոս թագաւորին եւ ուրիշ զաղղիացի մեծամեծներուն զիր զրեց որ Եկեղեցւոյ օգնութեան հասնին: Պապը զրին մէջ այն կերպով կիսուէր որ իբր թէ սուրբն Պետրոս լինէր զրողը. „Թէ որ շուտ մը հնազանդիք ինձի, կըսէր, Երկայնակեաց կլինիք, Երկրիս բարութիւնները կուտէր, եւ անտարակոյս յաւտենական կենաց կիսունիք“: Պեպինոս յաղթեց Լոմպարտացոց, եւ քանուերկու քաղաքը ընծայ ըրաւ Հռոմիայ աթոռոյն մշտճենաւորապէս: Եւ ահա այն ատենէն ու այս կերպով սկսաւ պապերուն աշխարհական իշխանութիւնը: Բայց Պեպինոսի ընծայածը այնպիսի բան էր որ Ժառանգութեամբ Եկած չէր իրեն ձեռքը, այլ աշխարհակալութեամբ. ուստի Կոստանդնուպոլսոյ կայսերք ալ բողոքեցին Պեպինոսի ըրածին դէմ. սակայն պապերը ա-

մենայն սիրով ընդունեցան այն ընծան, իսկ կայսերաց բողոքը ամենեւին բանի տեղ չդրին:

Այս կերպով պապերը *sicr* եղան այն երկիրներուն որ Պետինոսը տուաւ իրենց, եւ նորա որդին մեծ Կարոլոս աւելցուց: Բայց այն *skrniրինը* հիմակուանին պէս քազաւրական իշխանութիւն չէր, այլ կալուածական իրաւունք մի էր՝ մեր հին ատենի նախարարաց իշխանութեանը նման. ուստի պապերը երկար ժամանակ քաղաքական գործերու մէջ կայսերաց համանին տակն էին: Անկէց իզատ, Հռովմ քաղաքին եւ ուրիշ պապական քաղաքներուն մէջ ժողովրդական իրաւունք ալ կար՝ որուն զրուխը ծերակոյտն էր. ուստի շատ անգամ վէճ եւ կոխ կպատահէր սոցաւ պապերուն մէջ՝ որ կուզէին ժողովրդական իշխանութիւնը չնջել: Այն ժամանակները եւրոպայի գրեթէ ամենայն թագաւորներն ալ ետեւէ էին որ կալուածական իշխանութիւնները վերցընեն, եւ ամենայն իշխանութիւնները առնենք առնենքին. պապերն ալ նոցա հնատեւցան, եւ նոցա պէս՝ իրենց վախճանին հասնելու համար՝ շատ արիւահեղութիւն եւ մեծամեծ անիրաւութիւններ ըրին, մանաւանդ վեշտասաներորդ դարուն մէջ, եւ իրենց եպիսկոպոսական աթոռը պղծեցին այն ամենայն յանցանքներով որ ծնունդ են փառասիրութեան, գուոզութեան եւ կեղծաւորութեան: Եւ աւելի ողբալին այս է որ պապերը միշտ աշխատեր են որ այն յանցանքները իրենց հոգեւորական իշխանութեամբ ծածկեն, կամ օրինաւոր գործողութեանց տեղ զնել տան, անդադար քարոզելով ամէն տեղ թէ իրենք ինչ որ ընեն՝ ամէն ալ կընեն իբրև փոխանորդ Քրիստոսի, իբրև տիեզերական կամ ընդհանրական եպիսկոպոսու, եւ միշտ աստուածային իրաւամք:

Գիտելու բան մի է որ արեւելք ալ սովորութիւն մտեր էր տիեզերական (յունարէն իշումկահին) կամ ընդհանրական (յունարէն բարոյին) բառերը պատրիարքներուն ընծայել, բայց ով չգիտեր որ անոնք սոսկ պատուանուն էին, այսինքն պատույ համար միայն արուած ածականներ. ուստի ոչ երբէք Կոստանդնուպոլսոյ պատրիարքը տիեզերական ըստելով՝ ետեւէ եղած է արեւմտեան եկեղեցւոյ ալ զրուխ ճանչուելու, եւ ոչ երբէք Հայոց կամ Սոորւոց հայրապետները կարուղիկոս, այսինքն ընդհանրա-

կան պատրիարք ըստելուն պատճառաւ՝ պահանջեր են որ ամենայն արեւելեան եւ արեւմտեան եպիսկոպոսաց զլուխ եւ նախազահ ճանչուին, ինչպէս որ կապահանջեն Հռովմայ պապերը՝ հակառակ եկեղեցական ժողովոց կանոններուն:

Եկեղեցւոյ ընդհանուր ժողովոց կանոններուն նայելով, ամենայն եպիսկոպոսունից ամենայն կերպով հաւասար էին իրարու. եւ միայն արտաքին պատուով նախամեծարութիւն մը ունեէին զիսաւոր պատրիարքները, մանաւանդ իւրաքանչիւրը իւր եկեղեցւոյն մէջ: Խոկ իրարու վրայ տիրապետելու եւ աշխարհական իշխանութիւն բանեցընելու ամենեւին հրաման չկար: Առաքելական կանոնաց մէջ վեցերորդ կանոնը յայտնի կպատուիրէ որ „Ոչ եպիսկոպոսունք, ոչ քահանայք, ոչ սարկաւագունք՝ աշխարհական զբաղմանց ետեւէ պիտի չընկենին. ապա թէ ոչ, պէտք է որ կարգնեկէց լինին“: Դոյն խոկ պապերը իրենց օծման օրը երդում կընեէին որ այն կանոնները պահեն, եւ սակայն Հռովմայ երկրին քաղաքական կառավարութիւնը ձեռք առնելէն ետ չէին կենար: Գոնէ այս իրենց կառավարութիւնն արգարութեամբ ընեին ու չունեցած իշխանութիւնն աղէկութիւն ընելու բանեցընելին. — ոչ. այնպէս ամէն տեսակ անիրաւութեամբ լի էր իրենց կառավարութիւնն որ կարգինալեներն անգամ չէին դիմանար: — Երբոր 1352-ին Կղեմէս Զ պապին յաջորդ մը ընտրելու համար կարդինալները փակարանը ժողովուեր էին, ընտրութենէն առաջ զանազան կանոններ հաստատեցին պապերուն անկարգ կառավարութեանը զէմ, եւ երդում ըրին որ իրենցմէնը ալ պապ ընտրուի՝ այն կանոնները անխախտ պահէ: Ընտրուեցաւ եննովիկենտիոն Զ, եւ իւր առաջին գործն եղաւ երդումը ոտքի տակ առնել եւ նոյն տարին կոնդակ մը հանելյորում կըսէր. „Այդ նոր կանոնադրութիւնը հակառակ է այն իշակատար իշխանութեան զր ինքնին Աստուած իւր ըերնովը տուեր է պասիհն միայն, իշխանութիւն մը՝ որ կանոններով չափաւուելը յանդզնութիւն է“: — Պիոս Բ եւ իննովիկենտիոն Ը պապերուն ընտրութեան ժամանակն ալ, 1458-ին եւ 1484-ին, կարդինալներն աշխատեցան այս բանիս, բայց բան մը չշահեցան: Բսէլ է թէ ամենայն պապերն ալ իրենց ընտրութենէն առաջ դատապարտած

ու նզրված են այն անիրաւ տիրապետական հոգին, զոր յետոյ դարձեալ իրենք ձեռք առեր ու իզործ զրեր են:

Նոյն իսկ հոռվմէական աստուածաբանից գրած եկեղեցական պատմութիւններուն մէջ յայտնի կտեսնուի որ ամէն ժամանակ ալ իրաւացի զանգատներ եղած են պապերուն աշխարհական իշխանութեանը դէմ, եւ ոչ երբէք ճանչցուած է որ իբր թէ աստուածային իրաւամք կամ մարդկային իրաւամք իշխանութիւն ունին պապերը աշխարհական թագաւորութիւն քըշելու: Վասն զի այս աշխարհական իշխանութեան հակառակ են թէ սուրբ Աւետարանին խօսքերը, եւ թէ եկեղեցւոյ հարց եւ ժողովոց վարդապետութիւնները:

Պապն եւ Դեսպանաժողով ըսուած տետրակը (որ հոռվմէական լրազրի մը մէջ հայու գրով տաճկերէն թարգմանուած ալ տպագրուեցաւ Պօլիս) կրտէ թէ „Պապը աւետարանը ձեռքը բռնած կթագաւորէ“: Գաղղիացի աստուածաբանին մէկը աղէկ կրտէ այս խօսքիս վրայ թէ „Կերեւնայ որ պապը աւետարանը ամուր „փակած ու կրճկած պահեր է, որ ամեննեւին „չկարդար անոր ամէն մէկ տողին մէջ իրեն „բռնած ճամբուն դատապարտութիւնը: Եթէ „պապը խղճմտանքով մտմտար Քրիստոսի „Տեառն մերոյ խօսքերը, եւ լիշէր նորա զրլ „խոյն փշեղէն պատկը, միթէ իրեն քահանա „նայապետական թագին վրայ երեք պատկը կը „պահէր. միթէ կպահէր ուռքին վրայ այն խաչը „որ նշան է քրիստոնէական հաւատոյ եւ փըր „կութեան ազգի մարդկան, այն խաչը զոր „Փրկիչն մեր ուսը առած տարաւ Գողգոթա, „իբրեւ իրեն թագաւորութեանը մի միայն „նշան. եպիսկոպոսին մի միայն իշխանա „կան գաւազանը միթէ խաչը պիտի չինք: „Կուզս համոզուիլ թէ աւետարանը պապին „համար փակ է. բաւական է որ տեսնես „իրեն թագերով զարդարուածն ու ժամա „րար եղածը: Աստուծոյ տանը մէջ, պատա „րազի սուրբ խորհրդոյն հանդիսաւոր կեր „պով կատարուած ժամանակը, միթէ աշխարհ „հական իշխանութեան նշանները կիւլյնն „խաչելեալ Փրկչին քովը: Ի՞նչ բան ունին „Հոռվմայ թագաւորին սաղաւարտաւոր եւ „սուսերաւոր զինուորները անոր սեղսնոյն „չորս զին՝ որ իւր գահիններուն դէմ զինուոր բաց օգնականութիւնը չուզեց:“:

Հաղորդութեան սուրբ խորհրդոյն ահաւութիւնը ամենայն քրիստոնէից յայտնի է, եւ ամէն մարդու անոր գերազոյն սրբութեանը առջեւ հաւասար լինելը ճշմարտութիւն մի է որ ամենայն եկեղեցիք քրիստոնէից պարտական են ընդունելու: Սրդ երբոր պապը հաղորդուելու կիմնի, ոչ թէ ինքը յառաջ կմատչի խոնարհութեամբ, երկիւղին եւ հաւատով եւ երկրպագութեամբ, եւ սրբութեամբ կհաղորդուի կենարար մարմնոյն եւ արեանն Տեառն, այլ սուրբ հաղորդութիւնը պապին ուռքը կըբերուի. պապը իւր աթոռին վրայ բազմեալ կնատի, եւ քահանայն սրբութիւնը ձեռքը բըռնած կուզայ առջեւը կխոնարհի, եւ այնպէս կհաղորդէ զինքը: Միթէ կարելի է չըսել թէ պապին բռնած աւետարանը փակ է իրեն համար:

Հապա ինչեր չեն ըներ պապին օծման հանդիսին ատենք: Կտանին կեստեցըննեն զինքը յաթոռն Աստուծոյ, այսինքն սուրբ սեղանին վրայ, ուր որ սկինը կդըրուի եւ Քրիստոսի Տեառն մերոյ անարիւն պատարազը կմատուցուի, եւ հոն՝ ոսկեթել ասղնեգործ փառաւոր բարձի մը վրայ բազմած՝ կարգինալներուն երկրպագութիւնը կընդունի: Որուն համար է ուրեմն Քրիստոսի Տեառն մերոյ ըսածք թէ „Աւարուք յինէն զի հեզ եմ եւ խոնարհ սրտիւ“ (Մատթ. ԺԱ, 29): „Որդի մարդոյ ոչ եկն պաշտօն առնուլ, այլ պաշտէ“ (Մատթ. Ի, 28): „Ես եմ իմիջի ձերում իբրեւ սպասաւոր“ (Ղուկ. ԽԲ, 27): „Թագաւորք ազգաց տիրեն նոցա . . . ոչ այսպէս իցէ եւ իձերում միջի. այլ որ կամիցի իձէնց մեծ լինել՝ եղիցի ամենեցուն կրտսեր եւ ամենեցուն պաշտօնեայ“ (Մարկ. Ժ, 43): Իրաւունք չունի ուրեմն աստուածաբանը աղաղակելու թէ պապին ձեռքի աւետարանը փակ է եւ ամբափակ:

Այսքան խօսքերով եւ ապացոյցներով ալ յուսամ թէ ըստ բաւականին հասկըցուեցաւ որ պապին աշխարհական իշխանութիւն բանեցնելը ընդէմ է սուրբ աւետարանին եւ կանոնաց եկեղեցւոյն Քրիստոսի: Եւ որովհետեւ պապականք պապին հոգեւորական իշխանութեանը վրայ եւս ծուռ եւ չափազանց կարծիքներ ունին, մեք այս համառօտ յօդուածներուն մէջ ըսածներս բաւական չհամարելով, ուրիշ ատեն աւելի ընդարձակ կերպով ալ կխօսիմք, եւ ճշմարտութիւնը յայտնի կընեմք Աստուծով:

Վերջացրնեմք ուրեմն այս տեղ մեր խօսք այս խորհրդածութեամբ՝ թէ ինչպէս որ եկեղեցեաց ողբալի բաժանմանը զիսաւոր պատճառ պապերուն գոռնզութիւնն ու աշխարհական իշխանութիւնը եղած է, այսպէս այն եկեղեցեաց միաբանութիւնը այն ժամա-

նակը միայն յուսալի կրնայ լինել՝ երբոր պապերը ոչ միայն իրենց ունեցած աշխարհական իշխանութենէն հրաժարին, այլև իրենց հոգեւոր իշխանութեան չափը զիտնան, խոնարհն, եւ քրիստոսական եկեղեցւոյն հին եւ պատկառելի կանոններէն դուքս չելեն ամենեւին:

Փուժուլա անունով հոչակաւոր գաղղիացի ճանապարհորդը ըսած էր ատենով համարձակ իւր մեկ գրքին մէջ թէ „Ասորոց երկիրը քրիստոնեայ ազգերուն բաժինն է. ոչ Հրէից պիտի տրուի եւ ոչ Տաճկաց պիտի մնայ: Երբոր եւրոպական տէրութիւնները հաստատ կերպով որոշեն մէջերնին որ այն երկիրը ինքնազլուխ տէրութիւնն

„մը ընեն, եւրոպայի քաղաքականութենէն ու արեւելքի քաղաքակալը թութենէն պիտի ըստի պուին այն տեղը քրիստոնեայ թագաւորութիւն մը կանգնելու: Արդարութիւնը, ընական խելքը եւ յախտենական օրէնքը հաւատ արագէս կցուցընեն՝ որ երբ եւ իցէ երու սաղէմն ու Պաղեստինը իրենց խաւարէն ու գերութենէն պիտի ազգաւին. այն տեղերն որ եւրոպայի ամենայն քրիստոնեայ ազգաց սրտին վրայ այնքան մէծ ազգեցութիւն ունին՝ նորէն իրենց պատիւր պիտի գտնեն. քաղաքակալթութեան մէծ վառարան մը պիտի ըսրբոք այն երկիրն վրայ՝ ուսկից որ խաչը իրեն լրւափայլ ճանապարհները աշխարհիս ամէն կողմը տարածեց. թէ որ այնպիսի թագաւորութիւնն մը հաստատուի Պաղեստինու մէջ՝ բոլոր արեւմըն տէան տէրութեանց պաշտպանութեանը տակ, որ աշխարհս տակնուվրայ ընող ամէն տէակ խնդիրներէն հեռու մնայ, բայց եւ միշտ բարձր բռնէ խաչը իբրեւ դրօշակ փառաց, եւ լրւոյ եւ ազատութեան, դիւրին եւ ըս-

Ա.ՍՈՐԻԿՅ ԵՐԿԻՐԸ ԵՒ ՊԱԴԵՍՏԻՆ.

„քանչելի միջոց մը պիտի լինի նա արեւելքի մէջ քաղաքակրթութիւնը տարածելու ինչպէս որ ամենուն փափաքն է“:

Ասոր նման խորհրդածութիւններ կձգեն անշուշտ շատ մարդկանց միտքը նաեւ այս տարուան դիպուածները, այսինքն Ասորոց երկիրն մէջ պատահած քրիստոնէից շարդը, եւ այն պատճառաւ արեւմտեան տէրութեանց զօրք յուղարկելը այն կողմերը:

Մեզի համար մութ է տակաւին արեւելքի ապագայ վիճակը, եւ չեմք գիտեր թէ յիրաւի մօտեցներ է արդեօք այն ժամանակն որ արժանի ընէ. Ասորուած քրիստոնեանները՝ իրենց ամենամեծ ու խտատեղոյն կատարեալ ազատութիւնը տեսնելու, բայց եւ այն ազատութիւնը իփառս իւր բանեցընելու, եւ ոչ թէ իրենց շահուն համար: Բայց այս յայտնի է որ անկարծելի փոփոխութիւններ կրգուշակուին արեւելքին վրայ: Ասորոց երկիրն մէջի քրիստոնէից շարդովք վերացաւ յանկարծ այն խաւարապատ կողմերու հոյակապ տէսարանին վարագոյք. անմեղ արեանց հեղեղներուն ձայնեն արթընցան ուր ուրեմն եւրոպական տէրութիւններն ու վազող վազողի են այժմ դէպ ի արեւելք. տէսնեմք թէ ինչպէս պիտի սկսի ու ինչ վերջ պիտի ունենայ այս ահաւոր ողբերգութիւնը . . .

Ասկէց քսան տարի առաջ Եղիպտոսի կուսակալ Մէնէմմէտ Ալի փաշան Օսմանեան տէրութիւններ գլուխ քաշելով՝ տիրեց Ասորոց

Քրիստոսի Տեառն մերը տուրք Գնդըմանց

երկրին. բայց Եւրոպայի չորս մեծամեծ տէրութիւնները Խօնոնի մէջ խորհուրդ ընելէն վերջը՝ զինու զօրութեամբ ստիպեցին այն գոռող կուսակալը իւր տեղը դառնալու, եւ Օսմանեանց ձգելու դարձեալ բոյր այն երկիրը։ Եւրոպացիք այն խորհրդով կարծէին թէ ոչ միայն քաղաքական արդարութեան գործ մը կատարած կիմին, այլ եւ Պաղեստինու քրիստոնէից եւ սուրբ ուխտատեղեաց վիճակը կը լաւցընեն. բայց փորձը հասկըցուց իրենց, եւ իրենք ալ զարմացան, որ մեծապէս սխալոր ու խաբուեր են. վասնզի Օսմանեան տէրութեան իւր կողմանէ հոն զրած կուսակալները՝ ընդդէմ իսկ կամաց եւ դիտաւորութեան Օսմանեան Դրան՝ առաջ տարին Ասորւց երկրին ու այն տեղի քրիստոնէից խեղճութիւնները։

Անցաւ տասը տարի. Գաղղիացիք մտածեցին գոնէ իրենց բարոյական ոյժը աւելցընել Երուսաղեմի մէջ՝ Յունաց ձեռքէն քանի մը ուխտատեղեաց իրաւունքները առնելու կամ պահանջելու ետևէ լինելով։ Յունաց իրաւունցը պաշտպան եւաւ, ինչպէս որ բնական էր, Խուսաց տէրութիւնը, եւ այնպէս սկսաւ արեւելան անեղ պատերազմը։ Խելք չհասնելու քաղաքականութեամբ մը միաբանեցան չորս հինգ քրիստոնեայ թագաւորութիւնք՝ որ պաշտպան կենան եւ օգնական լինին Օսմանեան տէրութեան, ընդդէմ կայսերութեան Խուսաց. վախցան որ մի զուցէ նա քրիստոնէից օգնեմ ըսելով։ Օսմանեան տէրութեան վրայ տիրապետել ուզէ, եւ արեւելան երկիրներէն իրենց բաժին մը չելլէ։ Մէկ միլիոնի չափ քրիստոնեայք ուռք ենան իրարու դէմ, չարդեցին անխնայ մէկզմէկ, քաղաքներ ֆացուցին, նաև այրեցին, բերդեր կործանեցին, ծովն ու ցամաքը քրիստոնէից արիւնովը ներկեցին, բայց վերջապէս սաստիկ արբեցութենէ կամ խորունկ քենէ մը արթընցածի պէս՝ նայեցան տեսան իրենց չորս դին եղած սոսկալի խեղճութիւնը, դադրեցան պատերազմէէն, դարձան տեղերնին, եւ այն խորհուրդն որ իրարու դէմ կոռուրտելէն առաջ ընելու էին օգտակար կերպով՝ կոխւէն եռքը ըրին Փարիզու մէջ 1856-ին, զրեթէ անպտուղ եւ անօգուտ դաշնամրութեամբ։ Պասնզի արեւելքը մնաց նոյն վիճակին մէջ, Ասորւց երկիրն ու Երուսաղէմ նոյն խեղճութեան մէջ, քրիստո-

նեայք նոյն փոանզներուն մէջ, ու Եւրոպական քաղաքականութիւնը մեծ զարմանքի մէջ։

Եւրոպացւոց այս զարմանքը ապշութիւն եւ սրտմտութիւն գարձաւ այս տարի՝ երբոր լսեցին յանկարծ թէ հազարաւոր բիւրաւոր քրիստոնեայք, մեծ ու պղտիկ, ծեր եւ տղայ, էրիկմարդ կիմիմարդ, աշխարհական եկեղեցական, առհասարակ զո՞ն եղեր են կրօնամոլ Արաբացւոց կատաղի գաղանութեանը։ Նոյն խոկ Օսմանեան տէրութիւնը ցաւ ու զարմանք ցուցուց այն ահազին կոտորածներուն վրայ, եւ կերպով մը իրաւունք տուաւ քրիստոնեայ տէրութեանց՝ որ վազեն երթան Ասորւց երկրին մէջ մնացած քրիստոնէից պաշտպանութիւն ընելու ընդդէմ անպատիժ մնացեալ աւազակաց անթիւ բազմութեանը։ — Բայց ովկ կրնայ մեզի գուշակել թէ Եւրոպացւոց այս արշաւանքին ծայրը արգեօք ուր պիտի երթայ. արդեօք քանի տարիէն պիտի կարենան Եւրոպացիք այնպիսի կարգ մը դնել, այնպիսի խաղաղութիւն մը հաստատել այն կողմերն որ հանգիստ սրտով ելլեն ճամբայ ու նորէն դառնան տեղերնին. արդեօք հոն ալ կենան եէ, ինչպէս պիտի կառավարեն այն երկիրները՝ ուր իրենք առ այժմ ոչ թէ տիրաբար՝ այլ հիւրաբար, այսինքն հիւրի օտարականի պէս կերթան։ Տասը տասուերկու տարի է որ Գաղղիացւոց զօրքերը Հռոմ կեցեր են, հոռվմէական քրիստոնէից կեղրոնը, որպէսզի պապին աշխարհական իշխանութեան սասանեալ աթոռը իրենց սուիններովը (սիւնկիւներով) քիչ մը ատեն ալ ամուր բռնեն ու չթողուն որ նոյն խոկ պապական եւ պապաւէր կարծուած ժողովուրդները կործանեն զայն։ — Հապա Ասորւց երկիրն ու Պաղեստինը ինչպէս եւ որքան ժամանակ պիտի պաշտպանեն Արաբիոյ անպատին աւազանման բարբարոս ազգերուն զէմ։

Թող չհարցընէ ուրեմն մեզի մեր բարեսէր ընթերցողը թէ արդեօք Պ. Փուժուլային մտածութիւնը կամ փափաքը պիտի կատարուի, Երբ, ինչ կերպով։ Արդեօք Եւրոպական տէրութիւններուն շահը, քաղաքական դիտաւորութիւնները պիտի թողմնեն իրենց որ միաբանին մէջերնին խէր եւ իփառս քրիստոնէութեան՝ ազատ տէրութիւն մը կանզնելու քրիստոնէութեան կեղրոնին վրայ, այսինքն Երուսաղէմի մէջ։ — Ասոնք այնպիսի հարց-

մունքներ են՝ որոց պատասխանը ոչ թէ մեզմէ կամ որ եւ իցէ մարդէ սպասելու է այսուհետեւ, այլ հետզինուէ պատահելու գործերէն ու զիազուածներէն որ պիտի հանդիպին ըստ կարգադրութեան աստուածային նախախմամութեան :

Այսու ամենայնիւ մեք եւս առ այժմ օգտակար կհամարիմք Ասուլոց երկրին վրայ զանազան տեղեկութիւններ տալու ամսագրոյս մէջ մեր ընթերցողաց, եւ յուսամք թէ հաճոյ կանցնի

մեր աշխատութիւնը՝ թէ անոնց որ քաղաքական խնդիրներէ համ կառնուն զովելի հետաքրքրութեամբ, եւ թէ անոնց որ Ասորւոց երկրին, եւ մասնաւորապէս երուսաղեմի եւ բոլոր Պաղեստինու խատուածակոխս ուխտատեղիներուն վրայ տեղեկութիւն կցանկան առնուլ բարեպաշտական հոգւով: — Յոյս ունիմք որ քիչ ժամանակէն առանձին սպատկերազարդ հասորով ալ հրատարակեմք Աւետեաց երկրին պատմութիւնն ու ստորագրութիւնը:

ՏԵՂԵԿՈՒԹԻՒՆՔ ԶՁԵՐՔԵԶՈՅՑ ԵՒ ԶՁԵՐՔԵԶՈՅՑՈՅՑ

Աւումնասէրն եւ արդիւնական Աւագ քահանայ Մոզուրի Տէր Յովիաննէս Խոսրովեանց՝ ընդ ինչ ինչ պիտանի երկասիրութեանց խրոց առաքեաց առ մեզ ի հրատարակումն զՊատմութիւն ինչ համառօտ կամ զտեղեկութիւնս ի վերայ Զերքեզահայոց եւ Զերքեզաց բնակելոց յայնկոյս Կուսան գետոյ: Եւ թէպէտ ի Կովկաս անուանեալ ազգային լրազրին որ տպագրէր երեւն ի Տիփիս՝ հրատարակեալ է վաղ ուրեմն պատմութիւնս այս ի չորս յոդուածս, սակայն եւ մեք յօժարեցաք Վերատին տպագրել զիոյն աստանօր իբրեւ զտեղեկութիւն ոչ սակաւ հարկաւոր ի զիտել ի Ժամանակիս՝ յօրում Վանմափառ Սպարապէտն Փոխարքայն Կովկասու Պարեաթիւնոքի՝ պատրաստի զվերշինն թափել ճիզն, եւ քաջամարտիկ զօրօքն իբրովք նուածել զմնացորդս խստերափ լեռնականաց աջակողմեան զօտեացն Կովկասու:

Իցեն թերեւս իպատմութեանս յայսմիկ ինչ ինչ որ թերի համարիցին յաշս հմտից պատահերց ի տեղիս յայնոսիկ. այլ ընդ այս չիք երկրայել՝ զի սակաւք յօյժ իցեն վրիպեալքն ի հետաքրնին խուզողութենէ պատուական քահանային. ոմին իրի եւ վատահութեամբ իլոյս ընցայեմք զգրեալսն ի նմանէ որպէս եւ զտաքն:

Մնացորդք Քրիստոնէութեան իշերքեզահայս եւ յայլ ժողովուրդս բնակեալ յայնկոյս գետոյն Կուսանայ, եւ հին եւ նոր արարողութիւնն եւ սովորութիւնք նոցա:

Ինաննէն իմ իբաղամի առ յինարեինոտար քզերքեզահայ, ոչ կարէի նանաչել զնոսս թէ Հայք են. նմանապէս եւ նորա բնաւ ոչ մերձնային առ իրեւ առ իւրեանց բահանայ: Քաղսանց Հայազգիք տեղույս հաւատամացուցաննեին ինձ թէ արդաւե նորա Հայք են. եւ ինաստաել զբանս իւրեանց՝ սակին նոցա չերեզերէն. “Ազ համբուրեցէք. . . , եւ նորա առ իցուցաննել թէ Իրիսոննեայ են՝ խաչակներէն զերեսս. բայց տեսանէի զի զեւոս իւրեանց աննեին ինակաս, եւ անկանոն եղանակա ինձ շարժէն, բնու ոչ զիտելով զիեւով խաչակնելոյ, սպա զային առ իս ազ համբուրէլ: Ես կոչէի զնոսս ինոցանէ իխոց իմ, յարատէ զնոսս ինոց բազմութիւն, եւ մեր ժողովնեալ աննեի յեկեղեցին, զուցանէի զայտիւր Տիրամորն, յաշէլուրեան Քրիստոփ եւ այլոց սրբոց, եւ բարգմանիշ ունելով ինձ զմանակոչն Դանիէլ Ղա-

զարեան՝ պատմի նոցա զզօրութիւնս իւրախնչիւրոց եւ ասկի, թէ որովհետեւ բիսոննեայ եւ դուք, պարտիք զիտել զխաչակնեն եւ զխորհուրդ այնորիկ, նանաչել զիաւած ձեր եւ այլոց ուսուցանէլ: Հս ընորհացն ունելոց ինեաննէ ուսուցանէի բարգմանչօֆ նախ զխաչակնեն եւ զխորհուրդ նորա, եւրոպակ զիաւեկաւոր հաւատոյ բանսն բարզէի, եւ յարատէ յորդորէի՝ զի մի մոռացին զասացեալսն իմ, եւ ասպա կրկին տանէր իխոց իմ, կերակրէի, պատուի եւ պատուիրէի զի միօտ զայտէն իխուն իմ. եւ նորա ընորհակալու միսս զուցեալ մեկնէին յինէն, եւ այնունետեւ բազմում անզամ երեւեկրէին առ իս իւրաւորին, եւ առ իրել զբանս հաւատոյ եւ յարատոց: Երբ զնայի ես իմեռևսաց աւուլս առ իմովուել զԵրքեզահայս գտեալս անդամօր, պատահեցայ Զերքեզահայոց եկելոց յայն կողմանէ Կուսան զետյոյ յարանասս առ իւրեանց եւ բարեկամական տեսութեանց: Քանզի միօտ երեւեկրէին ունին ասամօր Զերքեզահայք, եւ առաւել համարձակուրին եւ պատուրին ունին Զերքեզահայք, վասն որոյ այժմ ասամօր իսպաննել ինձ Զերքեզահայոցն՝ հարցեալ տեղեկանայի ուպիտուրեան նոցա եւ տեղեաց ուր նո-

բա բնակին: Որքան զիտէին նոքա պատմեին ինձ, եւ ես զնարկառուն նշանագրէի իրդրի. սակայն առ իհաստառութեամբ եւս տեղեկանալ հանգամանաց նոցա եւ անձամբ տեսնել զեղի բնակութեան նոցա, երից անզամ զնացեալ շրջացայ իմէջ հաւա եւ անհաւ լեռնականաց իր իմովուել զժողովուրդո. Եւ ունեի ինձ առաջնորդ եւ ուղեկից զայր մի երեւելի եւ մեծազգի ի Զերեզաց, եւ չորս կամ հինգ արև ի Զերեզանայոց բնակելոց յայնկոյս Կուպան գետոյ՝ ուրեւ ուրեւ առնուի ընդիս տասն արյ եւ այնպէս ըրջի, եւ առանձինն նշանագրէի զեղիս, զանուան ցոց եւ անտառաց եւ զբնակիչսն. եւ այսպէս յօրինեցի զնամառօս պատմութիւնս զայր Զերեզաց եւ Զերեզանայոց բնակելոց յայնկոյս Կուպան գետոյ: Յանկացով զրօնուու իմէջ Զերեզաց եւ Զերեզանայոց՝ կարեն սակաւ ինչ տեղեկութիւն առնուլ իդրուածոյ ասիի զաշխարհն, որ յԱնափայի ամրոցն սկսէալ ձգի մինչեւ ցամրոցն Ախմէր, որ է մերձ իլեան էլպուզ: Յայսոցի տեղեկութեանց է ինչ զոր ինքնին ականատես եղեալ գրեալ եմ, եւ է՝ զոր յայլոց լրւալ եմ հարց եւ փորձ առնելով:

Ա.

Յաղագ Զերեզաց:

Հաս վկայելոյ ծերունեաց Զերեզգ դարձեալ են իկրօնն Մահմետի խմարուն ամաց նետ: Յառաջ բան զայն, որպէս երեւի ինախնի ստվորութեանց նոցա, լեալ են սոքա Քրիստոնեայ: Այլ եւ այլ հանգաման սկսան բուլացուցանել զնոսս իհրիսոնեական հաւասոց. մոլորութիւնն մուծան ինոսս առաւել բան զշափն, եւ նուսկ ապա Քրիստոնեութիւնն դարձան ինոսս իկանարեալ կուպառութիւն:

Յառաջ բան զբնունելին զիրօն Մահմետի Զերեզգ ունեին զալուրութիւն ընդ առեւելու երկրպագութիւն առնել Աստուծոյ, զմունելին բրանին, ծխել ըզխունի, ծնարարութիւնս առնել իսան իւրեանց, եւ ծոլովիլ ընդ միով ծառով, զխոչս կախել զուսոց նոցին, անդ իմաստին սղօրս առնել վասն խաղաղութեան եղբարց իւրեանց եւ առատութեան պաղոց, եւ զայլ պէսպէս հայցուածու արաւեալ զինս մատուցանել Աստուծոյ յարեւելս հայերով, եւ կերակուրս պատրաստէլ, եւ ընդունելութիւնս առնել: Զայս սրարութիւնս նոքա կոչէին իւզու իւրեանց բախչ, որ առ նոսս նշանակէ սպաշտոն կամ պատարաց հանոյ Աստուծոյ, եւ կամ մադրան սոռ Աստուծ:

Են բանզի չունեին զբնանայ, վասն որոյ սովորութիւն ունեին ընտել յինեանց զայր մի ծերունի, եւ արկանել իմերայ նորա զիփիլունաձեւ բաղիք մի սպիտակ ևաֆինահ անուանեալ, եւ այն ծերունին խցեալ իմէջ բազմութեան ծոլովոյն դեպ յարեւելու աղօրէր: Են ասիին նմա իձեռու բաժակ ինչ փայտեայ լի զինեաւ. կամ երէ ոչ լիներ զինի՝ լինուին զայն ցեւու (սրադ) կամ կորեկաջորդ (սոօս). զոր եւ կալեալ նա իձեռու դառնայր յարեւելու կոյս, ընքունոյր զալուրական սղօրս եւ կամ անդէն շարադրէր. ապա դառնայր առ բազմութիւնն, օրիներ զնոսս,

եւ խնդրէր զիատարումն հայցուածոցն այնոցիկ, որոց աղազաւ ծոլովիւալ էին անդ, եւ զայն օր յուրախութեան անցուցանելին:

Բ.

Յաղագ հիմ սովորութեաց տօնական աւուրց:

Իւստեղումս խրամանչիւր ամի խսկիզբն յունուարի ունեին ստվորութիւն շաբար մի պահս պահէլ, եւ զայն կոչէին եւ կոչէն զայմի եւս թիկնէշի, որ բարգմանի մին չուտէի. Եւ յայնուիլ աւուրց պահոց ուսէին միայն զլութիա. Եւ ասեն քէ իմերջ այնի պահոց կատարէին նոքա զնունդ Քրիստոփ, եւ շաբար մի ուրախութիւն առնեին:

Զկնի այն տօնի կատարէին զօն Տեառնընդառաջն, զոր եւ զայմի եւս ումանի ինոցան կատարէն, եւ կոչէն զայն սոզէրէշ, եւ զայս առնեին այսպէս: Յառաջնում գիւերի զարդարեալ առողյ նորահարսն մի մասներ յաղօրատուն նոցա, ունելով իձեռին կիսավառ մունելին պահէալ յանցեալ տարւոյ. այնպէս յարեւելս հայելով մունելինօք լուցաներ զբանի մի այլ մոմս, եւ լուռ եղեալ կանցներ՝ մինչեւ ժողովիկն բազմութիւնն: Եւ մինչ ժողովի բազմութիւնն, այր մի ծերագոյն կաղը՝ իմերջ մեծի փայտի միոյ կցեալ մունելին անվառս՝ յառաջ զայր եւ ձայնեւ. այլ կոչէն յանդիրս առնելով՝ ձայնին երգին բազմութեամբ, եւ նորահարսն այն բանայր զբանու մասնեայն, եւ ըզմունելին զայնոսիկ կցեալ իմերայ փայտին լուցաներն եւ աղօրս առնեին, եւ յես աղօրից կրակ վառէին, եւ զդուրս աղօրատուն բացեալ՝ մոմով եւ իրով զնային խունս իւրեանց, եւ իդրունս իւրեանց կրակ վառէին:

Ունեին եւ այլ տօն մի կոչէցեալ շնաւ: Յառաջ բան զայն զիր շաբար պահս պահէին. ումանի եւս յանձն եօրնելի ծոմ պահէին, եւ բնաւ ինչ ոչ ուտէին: Իժամ աղօրէլոյ ամենայն ոչ ցաներ իմերայ ձեռաց զալիւր: Յես պահոցն կատարէին զիհեատակ տօնի սրբոյն Մարգսի, զոր եւ կոչէին ափշէրլադիշէրկնոր, որ նշանակէ բազմատրիկ կամ բազ:

Զբուն բարեկենդանն կոչէին զայմի ուղարդ. զբառասունեւուր օր պահս պահէին եւ կոչէին զայն ուղղը: Զբառասուօհեայ զարուսն Տեառն, այսինքն զաղղիկազրդն կոչէին դուշահ, որ նշանակ օր յարութեան մեռելոց. Եւ խմբում կիւրակի առնեին զթատիկ, եւ կոչէին զայն ուտրդ (բամերումս ուտիսն փոխեալ յուտրդ): Սովորութիւն ունեին իմիօի պահոց այսոցիկ ժողովիլ զնուս՝ եւ անվառս պահէլ զայն մինչեւ յօր զատին, եւ ապա յայն աւուրց ներկին եւ ընծայէին միմեանց, եւ յառաջ բան զայլ ամենայն կերակուրս զնուս նաւակին: Ասի քէ մինչեւ զայմի ունելով իմերէն ումանի իւնեանց զայս ստվորութիւն:

Ունեին եւ այլ հանդիսաւոր օր մի դուշահ կոչէցեալ, եւ զնային յայն աւուրց իմերայ զիեկմանաց

կերակրով եւ այլով պատրաստոքամբ, եւ աղօրին վասն հոգոց ննջեցելոց, եւ նոզեւոր ուրախութիւն առնելին :

Յիւրախանչիւր ամի 17 ապրիլի կատարեին, եւ ցայծ եւս կատարեն զօն մի զոր կոչեն ճաղըշարահ, որ նաև նաև ապահով է ամյու են յայն աւուր կոյս աղջկունք եւ հարսունք ժողովիլ եւ երալ իդաւ, հաւաել ծաղկունք եւ մինեանց ընծայել: Երբ հարցի ես նոցա զիստիւրդ արարողուրիսան, պատախանի ենուն. Հարք մեր պատմալ են մեզ ք այս նաև նաև աւետման իրեսակտեին, որ ծաղիկ ընծայեաց, ասեն, Մարիամու:

Կատարեին եւ այլ տօն մի, եւ կոչեն օրքեն, որ նաև նաև օր վինակի, որ եր օր համբարձման Քրիստոփի: Եւ սովորութիւն ունելին մինչեւ ցայն օր ոչ զենու զգառն, այլ յայն աւուր իգառանց զոհս մատուցանել Ասունոյ եւ ընդունելուրինս առնել, եւ յայն օր զիս գառանց ուտել:

Կատարեին ես զօն մի կոչեցալ թհարդկիլդ, որ նաև նաև դուստ Ասունոյ, եւ յայն աւուր օրիորդ աղջկունք մի մի հաւս ժողովին, զիւրակուր պատրաստին յաղօրատան իւրեանց, եւ բազմութիւնք զնացեալ վայելին, եւ կոյս աղջկունքն աւետեին եւ ընորհաւորեին նոցա ք կոյս Ասունածնի բարեկենդանն է: Յառաջակայ շաբարուն պահս պանին, եւ իկիւրակի տօնեին զօն Ասունածնի, եւ կոչեն թաշխոյեան, որ նաև նաև Ասունոյ մայր, եւ ունելին յօրինեալ զգովասանուրին իվերայ սուրբ Աս-

Հերքեզանայ զրահաւորեալ.

տուածածնին. Եւ յայն աւուր երգելին եւ ասկին, բաշխուանի Մերիկեմաշխոյ, մերիկեմնի, ղշեսանե, դրդողնել մաշկ զիլոխ, որ բազմանի, մայր Ասունոյ, մեծ Մարիամ, ուկեւասիկ, ունիս շապիկ, եւ նակադ է լուսնեակ, եւկո կողմի լոյս արեգակ: Բազում այսպիսի գովասանուրեամբ պատուին զուրբ Ասունածնին:

Ունելին զօն մի եւս զոր կոչելին փորուրիք, որ նաև նաև ջուր ցանելոյ օր, եւ յայն աւուր ուրախանակին ցանելով իվերայ միտանց զօնուր, զոր առնելին ուպէս եւ մեկ իսօնի վարդալառիք: Զայս ամենայն սուլորուրինս ցայմ եւս կատարեին ուսնիք:

Բայ յայսցանէ այժմ եւս բզուրք Գեղրայ եւ սուրբ Յակոբայ տօն կատարեն եւ պահս պահեն. մանաւանդ սովորութիւն ունելին, եւ այժմ եւս ունին զոհս մատուցանելոյ: Յեցուցանեն զիտաւալ մոմենին յեղեւս խոյոց եւ եզանց, զաղտան ուտել զրահակաց, եւ զոհն զնոսա՝ յարեւելս հայելով:

Թող զայս ամենայն. ինեւանի եւս բերանօք իւրեանց վկայեն բզորբանեայ լինելն իւրեանց խկրզբան. Եւ լինելն նոցա բրիսոնեայ համար նաև ամուսինք երից աւուրց. նախ զիւրակին կոչեն թհամամիք, որ նաև նաև օր Ասունոյ. Երկրորդ՝ զչորեաբարին վարասիժ, որ նաև նաև փորագոյն պահի.

Եւ Երրորդ՝ զուրբարն վարասիժը, որ նաև նաև մեծանուն պահի: Երեւի ուրեմն զիպահեալ եւ իւրաբարուզ Երկից, եւ չեն զործեալ ինչ իկիւրակի իպահի Ասունոյ:

(Նարայարուրիւնն յառաջիկայս:)

Հ Բ Ե Շ Տ Ա Կ.

Հրեշտակ թեւէր ի մէջ զիշեր ընդ երկին,

Եւ մրմբնչէր երգ մեղմագին.

Լուսին, աստեղք եւ գունդք ամարոց օդայած

Ի լուր կային այն նըւազաց:

* * *

Եւ նա երգէր զիանզիստ ոգոց արգարոց

Ընդ նովանեօք դրախտին ծառոց.

Եւ ըզբարձրեալն առնոյր ի զուլ գեղեցիկ,

Եւ զովութիւնն էր անեղծիկ:

Զոգի մատաղ գրկեալ բերէր նա յերկիք

Յարտասուաց վայրըս տըխրալիք.

Եւ ի մատաղն ոգի մնաց ձայնն արփենի

Լոկ ի խոսից, բայց կենդանի:

* * *

Եւ ընդ երկար տառապեցաւ յաշխարհի

Լոցեալ տենչմանք նիանալի.

Ոչ զերկրաւոր տառոուկ երգով նա երբէր

Փոխանակեաց զերկենիցըն երգ:

ՀԱՐԿԱԽՈՐ ԳԻՏԵԼԻՔ.

Ա. Բաղձալով որ ամսագրոյս բաժանորդերն ըստ կարի անյապազ եւ անվրեպ կարգաւ առնուն հետզիւտէ ելած տեարակները, համան ընդունեցաք ընդհանուր նամակատանց վերատեսչութենէն որ ուրիշ օրագրաց եւ լրագրաց պէս լինի այսուհետեւ նաեւ մեր ամսագրոյս Ռուսաստանի մէջ ու Եւրոպայի ուրիշ կողմերը յուղարկուիլը, այսինքն այնպէս որ ամէն բաժանորդ ուղղակի իւր անուանը վրայ ընդունի ամսագրը նամակատունէն (փոշրային): — Ռւստի կիսնդրեմք Ռուսիոյ եւ ուրիշ Եւրոպական երկիրներու բաժանորդներէն որ իրենց անունները միուշ կերպով զրուած յուղարկեն մեզի կամ մեր Գործակալաց Յունուարէն առաջ, որպէս զի տպագրուին ու իրենց տեսրակներուն պատրուակին վրայ կպցուին: — Նամակատան կանոններուն համատ՝ իւրաքանչիւր բաժանորդի համար մէկ

րուպի ու կէս նամակատան պիտի վճարէ մեր զրասենեակը. ուստի այժմէն կծանուցանեմք այս մեր ամսագրը իրենց բաժանորդութեամբ պատուող ընթերցասիրաց, որ թէ պէտ Տանկաստանի բաժանորդաց համար ասոր տարեկան զինը 6 րուպի կմնայ, բայց Ռուսաստանի եւ ուրիշ դրսի երկիրներու բաժանորդները առաջիկայ 1861 տարւոյն համար պիտի վճարեն 7 րուպի եւ 50 քոփեկ՝ հայերէն մասին, եւ 5 րուպի ու 50 քոփեկ ուուսերէն մասին համար:

Բ. Գրասենելին եւ Ամսագրոյս վերաբերեալ հայերէն նամակները պիտի յուղարկուին՝ այս մակագրով հայերէն „ի Գրանց Խալիպեան Տպարանին, իթէողոսիա“ եւ ուստերէն, «Եւ Կոնտու Տիպոգրաֆիա Արմանսկаго Խալիբովскаго Սովորութիւն».

ՀԱՄԱԼՈՅ ՏԱՐԵԳԻՐ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱՆՑԻՑ 1860 ՏԱՐԻՈՅԸ.

Խալիպեան ազգային ռատումնարանին տարեկան քննութիւններն սկսան յունիսի 10-ին, եւ վերջացան 25-ին: Վերատեսութք եւ վարժապետք եւ պատուաւոր հանդիսականք առնասարակ իրենց զոհութիւնը յայտնեցին՝ աշակերտաց ըրած յառաջադիմութեանը վրայ: Եւ որովհետև քննութիւնն այ հասկցուեցան թէ աշակերտք բուրու տարեկան ընթացքին մէշ կրցածներուն չափ աշխատեն են՝ որպէս զի անպատճառ փոխեն իւրաքանչիւրն իրենց դասարանն ու բարձրագոյն դասարանը անցնին, քննիչները իւրաւացի դատեցան հրաման տալ մէկանիին որ պատրաստուին նորէն քննուելու օգոստոսի առաջին օրերն ու այնպէս բարձրացյն դասարան անցնելու. եւ այնպէս՝ տարեկան հանգըտեան ժամանակէն ետքը այն նորէն քննուելու աշակերտները քաջութեամբ պատասխան տալով՝ զրեկ ամէնն ալ փոխադրուեցան բարձրագոյն դասարանները: — Աշակերտաց անունները՝ ըստ իւրաքանչիւր դասարանաց՝ պիտի տպագրուին յաջորդ ամսաթերթերն մէկուն կողքին վրայ:

— Թէողոսիոյ Հայկազն Օրիորդաց դպրոցին առաջին մեցամսեայ հարցարննութեան հանդէսն եղաւ յունիսի 28-ին, եւ այս կարճ ժամանակին մէշ եղած զեղեցիկ յառաջադիմութիւնն ալ յայտնապէս կգուշակուին այն ապագայ բարեկրութեան պատուները՝ որոց իւրաւամբ կապատ ազգերնիւն մատադերամ օրիորդաց երկիրնած եւ քաղաքավար, համաս եւ ջանաւէր ազգային կըրութենէն:

— Հին երիմ քաղաքի ժողովրդական դպրոցին տարեկան հարցարննութիւնն եղաւ յունիսի 20-ին: Առաջնորդը ըստ

սովորութեան զնաց նախ սուրբ եկեղեցին, ուսկից քաղաքական զրուխը՝ Ցովհաննեան Աղա Մատրենուան, ազգային Դատարանին Խորհրդականները եւ պատուաւոր ծովովրդպականք տարին զինքը նորաշէն գատարանին դանիմը, եւ նոն եղաւ հարցաքննութեան հանդէսը: Հին երիմու պատանեկաց ծանոր սրամտութիւնը, եւ անոր նոն նոցա ջանափրութիւնը երեցան նաև այն հանդիսին մէշ, եւ Առաջնորդը վարձատորեց այս երեք ուշիմ պատանիները իքաջական նոցան եւ յօրինակ բարի այլոց.

Սարբեան Մովսէս.

Պազարեան Գասպար.

Դարատումանեան Ցովհաննեան:

Բոլոր աշակերտաց բիւն է երեսուննեւվեց:

— Թէողոսիոյ ժողովրդական դպրոցին տարեկան հարցարննութեան հանդէսն եղաւ յունիսի 2-ին առաջի մեծարոյ Հոգաբարձուաց եւ քանի մը պատուաւոր հրակիրականաց՝ նախազանութեամբ Գ. Խորեն Վարդապետի, եւ մասնաւոր գոլութեան արժանի երեւան Աղասեան վարժապետին մը տաղիւր չափնը եւ աշակերտաց ուսումնասիրութիւնն ընդհանրապէս: Երեսուննեւննական աշակերտաց մէշէն վարձատորութիւն ընդունողներն ասունք եղան:

Ազարիա Մակարեան,

Կիրակոս Մարտիրոսեան,

Մարտիրոս Կիրեղեան,

Սարգս Ցարութիւնեան:

Համայնցաք տպագրել. իթէողոսիա, ից օգոստոսի 1860. Գարրիկ վ. Այլազես:

Խոսպարանի Խալիպեան Ռևումնարանի Հայոց:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ.

1. Հայկական քաղաքավարութիւն	137	5. Ասորաց երկիրը և. Պատիստին	147
2. Հայութիւն և. Մխիթարեանց կարուիկութիւնը	140	6. Տեղեկութիւնք զՅերքեզաց և. զՅերքեզանաց	149
3. Տասն կանոնք ձեփքրանի	143	7. Հրեշտակ	151
4. Հռովմայ պապիրուն եկեղեցական և. աշխարհական իշխանութիւնը	144	8. Հարկաւոր գիտելիք	152
		9. Համառօտ տարեզիք ազգային անցից	—

ԳՈՐԾԱԿԱԼՔ ԸՆԿԵՐԱԳՐՈՒԹԵԱՆ.

Ա.Ճ.Տ.Բ.Ա.Ն., Պ. Ստեփան Գալստեան Ճանրմեանց.
Ա.Դ.Ե.Բ.Ս.Ա.Ն.Գ.Բ.Ի.Ը., Պ. Գէորգ Եռևանութեան.
Գ.Բ.Ի.Ո.Ր.Ո.Խ.Պ.Օ.Լ.Ի.Ը., Կարապետ Քահ. Մերձանեան.
Ե.Ս.Հ.Մ.Ո.Լ.Տ.Ս.Ա.Խ.Ի.Ը., Սէրտար Սողոմոն Դրանիստիւնանց.
Ե.Ր.Ե.Խ.Ն., Պ. Նիկողայոս Խայթմազեան.
Ե.Կ.Պ.Ա.Տ.Ո.Ր.Ի.Ը., Պ. Միքայէլ Մուրատեան.
Զ.Մ.Ի.Ռ.Ն.Ի.Ը., Պ. Դուկաս Պալյազարեան.
Թ.Հ.Ո.Դ.Ո.Ս.Ի.Ը., Գրասենեակ Խալիպեան Ռւսումնարանին.
Խ.Ա.Բ.Ա.Ը.Ը., Պ. Մելքոն Խշանեան.
Կ.Ե.Բ.Զ., Յովիաննէս Մանուկեան Մերկեանեանց.
Կ.Ո.Ս.Ա.Ն.Դ.Ո.Խ.Պ.Օ.Լ.Ի.Ը., Պ. Ա. Ք. Էլիկիւզէլեանց.
Ղ.Զ.Լ.Ո.Ր., Պ. Յովսէփ Խզմիրեանց.
Մ.Ե.Լ.Ի.Թ.Ո.Փ.Ո.Լ., Պ. Մկրտիչ Գէշգտակեան.
Մ.Է.Ն.Զ.Ս.Ո.Թ.Ը.Ը., Պ. Եսայի Անուխեան.
Մ.Ո.Ս.Ք.Ո.Ւ.Ը., Մսէր Մագիստրոս Մսէրեանց.
Ն.Ա.Խ.Զ.Ե.Խ.Ա.Ը., Պ. Եսիդիս Պոպով.
Ն.Ի.Կ.Ո.Մ.Ի.Ի.Ը., Թանգարան Վերծանութեան.
Պ.Ա.Թ.Ս.Ի.Ի.Ը., և. Ճ.Ա.Ի.Ը., Պ. Գրիգոր Նահապետեան.
Պ.Ե.Ր.Տ.Ե.Ա.Ն.Վ.Ը., Պ. Յովիաննէս տէ Հոփիկեան.
Պ.Ո.Թ.Ո.Ւ.Շ.Ը., Պ. Յակոբ Մանուկեան.
Ս.Թ.Ա.Կ.Ր.Ո.Փ.Ո.Լ., Պ. Գէորգ Կարապետեանց.
Ս.Ի.Մ.Ձ.Ե.Ր.Ո.Փ.Ո.Լ., Պ. Գրիգոր Տէօվէթեան.
Վ.Ե.Ն.Ն.Ը., Պ. Նիկողայոս Մարգարեան.
Տ.Ր.Ա.Գ.Ա.Ը., Պ. Խաչատուր Էլմասեան:
Տ.Փ.Ի.Ւ.Ը., Ստեփանոս Քահ. Մանտիթեանց.
Փ.Ա.Բ.Ի.Զ., Պ. Ճանիկ Արամեան.
Փ.Ե.Թ.Ր.Պ.Ո.Ւ.Բ.Ը., Պ. Յովսէս Բուղազեանց.
Ք.Ի.Ն.Ն.Ե.Ւ., Ստեփան Քահ. Ամասեանց.
Օ.Տ.Ե.Ս.Ս.Ը., Յովիաննէս Քահ. Թաթուզեանց.
Օ.Ր.Պ.Զ.Ա.Ը., Պ. Գետրոս Շահինեան.

ԳԻՒՆՔ ԸՆԿԵՐԱԳՐՈՒԹԵԱՆ

Տարեկան զին ընկերագրութեան լոկ հայերեն մասինն՝ կանխիկ համուցանելի, հանդերձ ծախսիք հանապարհին,	բուլլի արձարի 6, որ է թամբ 24:
Տարեկան զին լոկ ուսւերեն և. զաղղիստեն մասինն	» » 4, » » 16:
Տարեկան զին հայերեն և. զաղղիստեն մասինն	» » 8, » » 32:
Դիմ միոյ եերակի	» » 1, » » 4: